

MAGYARORSZÁG TEMPLOMÉPÍTÉSZETE 1945–1964 KÖZÖTT

Vázlat az alkotóművészi értékeléssel megállapítható építészeti folytonosságról

VUKOSZÁVLYEV ZORÁN* – URBÁN ERZSÉBET**

Második világháború utáni építészetünk építészettörténeti értékelése mind ez idáig kevésbé foglalkozott a templomépítészet kérdéskörével. Ennek teljes emléanyagot átfogó értékelése még nem történt meg, alapvetően vázlatát sem adta meg még kritikai építészettörténet-írásunk. Nem meglepő mindez, hiszen összegző megállapításként kezelt axióma: az 1948-at követő politikai fordulat után 40 évig nem lehetett templomot építeni, a kivételesnek tekinthető esetek pedig legfőképp politikai propaganda céllal jöttek létre. Ezt a vélekedést már a rendszerváltás környékén megindult társadalomtudományi és egyháztörténeti kutatások megkérdőjelezték, de az utóbbi negyedszázad építészettörténeti kutatásai még csak részleteiben írták felül. Stíluskritikai értékelésen alapuló átfogó kutatás a témában még nem történt.

Hazai építészetünk második világháborút követő változásait alapvetően a modern építészet folytonossága mentén szokásos vizsgálni – ez a módszer követhető a két világháború között kibontakozó progresszív modern templomépítészet hatásaként is a vizsgált időszakban. Az alkotói megközelítés értékelésére hangsúlyt helyező kutatásunk a stíluskritikai értékelésekkel kibővülve jóval összetettebb és árnyaltabb képet nyújt: nemcsak a modern továbbélését, hanem a tradicionális stílusirányzatok mentén megjelenő, szintézist biztosító folyamatokat is elhelyezi az építészettörténet értékrendszerében. A második világháborút követő gyors politikai és társadalmi változások által létrejött, alapvetően egyházellenes közeggel jellemezhető mintegy 40 évből jelen tanulmány keretei között a legdinamikusabbnak jellemezhető első két évtizedet vizsgáljuk. Az 1945–1964 közötti időszak hazai templomépítészetének értékelése egy tendenciáiban jól körülhatárolható korszakot fog mutatni számunkra. Ennek természetesnek tűnő belső fordulópontja az 1956-os forradalmat követő politikai-társadalmi változás, de az egyházak ügye és a vallásosság kérdésköre csak egy évtizeddel később kerül nyugvóponttra. A stíluskritikailag meghatározható határvonal hazai templomépítészetünkben is fordulatot hoz – építészalkotói megközelítésű elemzéssel bizonyítjuk e korszakhatár felállításának létjogosultságát, melyet építészeti tipológiai vázlatunk is alátámaszt a teljes emléanyagot átfogó tanulmányunkban.

Kulcsszavak: templomépítészet, modern, tradíció, stíluskritikai értékelés, megújulás

* PHD, egyetemi docens. BME, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék. 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K. II. 82. Tel.: (+36-1) 463-1330. E-mail: zoran@eptort.bme.hu

** PhD-hallgató. BME, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék. 1111 Budapest, Műegyetem rkp. 3. K. II. 82. Tel.: (+36-30) 272-6427. E-mail: urban.e.bme@gmail.com

I. ELŐSZÓ AZ ALKOTÓI MEGKÖZELÍTÉSŰ TEPLOMÉPÍTÉSZETI TÖRTÉNETÍRÁSHOZ

A kutatás kiinduló hipotézise szerint a társadalom átalakulási folyamatait alapvetően jól modellezi az építészeti tendenciaváltás, ami kiegyensúlyozottá teheti a II. világháború előtti és utáni templomépítészet értékelését is. Az utóbbi két évtized részkutatásai rámutattak, hogy felhagyhatunk azzal az axiómával, hogy 40 évig nem volt templomépítészet Magyarországon. Bár kétségkívül az első fél évszázadhoz képest lecsökkent a templomépítések száma, de talán éppen ezért jóval markánsabban jelennek meg a magyar építészettörténet 20. századi stílusirányzatainak jellemzői a létrejött templomoknál. A '45 utáni korszak előzményeként tehát új diskurzusba kerül a két világháború közötti korszak modern építészete: jelentős alkotók életútjának folytonosságáról, stílári irányzatok továbbéléséről és kialakult építési gyakorlatok (lassan csökkenő erejű, de) megmaradó lendületéről beszélhetünk közel másfél-két évtizeden át. A formai vonatkozásokban tapasztalható visszafogottság és elcsendesedés azonban kétségkívül önvédelmi reakció az egyházellenességre. Az 1950-es évek végétől a nemzetközi tendenciákhoz újra kapcsolódó magyar építőművészet esztétikai és szerkezetépítési újításai az egyházellenes körülmények között is tovább élő, de jóval kisebb számú templomépítészetben is megjelentek, folytatva ezáltal a század első felének folyamatait. Az 1960-as évek elején új tendenciák jelennek meg – vizsgálati korszakhatárunkat ezért az 1956-os forradalmat követő politikai átmeneti időszak egyházakra is hatással bíró eseménysorának zárultával, az 1963–1964-es évekkel azonosítottuk.

Az áttekintés árnyalt képet kíván nyújtani a két világháború között jelentős építészeti munkásságot felmutató modern építészeink 1945-öt követő templomépítészeti tevékenységéről. Épületeiken keresztül bepillantást kíván nyújtani az új világrendben megvalósult, a korabeli szűkös egyházi építkezések lehetőségeinek típusairól, ezzel vázlatot kíván felállítani '45 utáni szakráli építészetünk első két évtizedéről. Nem utolsósorban az alkotók személyén keresztül bizonyítani kívánja, hogy építőművészetünk alkotói folytonossága – ha szerényebb keretek között is – ezen lelkiileg legfontosabb épülettípus építési gyakorlatában (is) folytonosságot mutat a két világháború közötti modern progresszív vagy épp a hagyományokat jobban elfogadó törekvéseivel.

A II. világháború befejezését követő évek gyors társadalmi és politikai átalakulása miatt az egyházak helyzete is jelentősen változott. Az államhatalom néha erőteljesebb, néha megengedőbb, de mindenféleképpen egyházellenes viszonyulása nemcsak az egyház működését határozta meg, de a hívek mindennapi életére is ráhatással volt. Számos belső korszakhatár jellemzi e folyamatot: az egyházak létét támadó államhatalmi rendelkezések, a tulajdonjog és működés alapjait ellehetetlenítő intézkedések éppúgy, mint a szervezeti működést korlátozó és felügyelő rendszer kialakítása, vagy épp a papi személyek és hívők elleni atrocitások. Ezen folyamatok illeszkednek az államhatalom politikai rendjéhez – a kommunista hatalomátvételhez, a Rákosi- majd Kádár-korszak működéséhez. Jelentős töréspontoknak tekinthetők

ugyanakkor nemcsak társadalom-történetileg, de az állam és egyház viszonyában is az 1956-os forradalom, az 1963-as nagy amnesztia és az ezzel meginduló nemzetközi politikai nyitás – de hogy egy kicsit előre is nézzünk: érzékelhető tendenciaváltás mutatkozik az 1970-es évek második felében és a rendszerváltás környékén is. Természetesen mindez hatással van az építészetre is. Több éve folyó kutatásaink eredményei alapján kirajzolódik, hogy templomépítészetünkben is – átmenetekkel, de – periódusok jellemzőit határozhatjuk meg, és tipológiai vázlatát is felállíthatjuk e korszak építészeti tendenciáinak.

Építészettörténészként fontosnak tartjuk, hogy a történelmi eseményekkel meghatározható, az egyházak építkezéseit befolyásoló tényeket alapul véve, azokat mintegy vezérfonalként használva stíluskritikailag alátámasztható korszakhatárok mentén vizsgáljuk hazai templomépítészetünket. Körülhatárolási kísérletünk szintézist kíván tehát nyújtani a társadalom- és egyháztörténeti kutatások eddigi eredményei és az építészettörténet-írás között. Jelen tanulmány az 1945 utáni templomépítkezések első korszakhatáráig, az 1964-as évvel bezárólag kíván értékelést adni. E korszakhatár részben egybeesik jeles modern szemléletű építőművészeink alkotói működésének lezárultával is. Tervezői tevékenységük templomépítészettel érintkező területein így ezen alkotók teljes értékű munkásságáról alkothatunk képet. Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962) oktatóként és alkotóként is meghatározó személyisége a század elejétől kezdődően templomépítészetünknek, a Műszaki Egyetem Ókori építészet Tanszékének oktatójaként a hallgatókkal kurzusain¹ számos különleges megoldást mutató progresszív tervet-vázlatot készített az 1930-as években – utolsó alkotásai pedig éppen e háború utáni periódusra esnek. Árkay Bertalan (1901–1971) a „római iskola” frissítő erejű, releváns változásokat hozó alkotómódszerével² meghatározó alakja volt a két világháború közötti templomépítészetnek: a Győr-gyárvárosi, valamint a Budapest-városmajori plébániatemplom és a mohácsi fogadalmi templom nemcsak építészeti formaképzésével, de műszaki-szerkezeti megoldásaival is a legprogresszívebb alkotások e tématerületen. E kiemelkedő alkotások mellett azonban munkásságának jelentős része – legalábbis számszerűen – 1945 utánra esett: közel 20 templomot épített, illetve újjátott meg – az általunk vizsgált korszak váltása éppen egybeesik alkotói periódusának vége felé egy új plébániatemplom-minta létrehozásával. Tanulmányunkban megemlíjtük ezen jeles alkotók meghatározó munkáit, de a korábbi kutatók jelentős eredményeire tekintettel nem taglaljuk részleteiben

¹ Kismarty-Lechner Jenő oktatási tevékenységén belül megjelenő templomtervezési gyakorlatokra kitekintést ad a BME Építészettörténeti Tanszék Rajzgyűjteménye kapcsán: Krähling János (et.al.): Architectural drawing and education – Principles to the evaluation of the historic plan collection at Budapest University of Technology and Economics. *Architectura Hungariae* 14 (2015) 1. 7–18. A II. világháború után az öt magyar építész programnyilatkozatának egyik aláírója: Fischer József (et.al.): Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon. *Tér és Forma* 11 (1944–1945) 158–159.

² Az építészetileg legjelentősebbnek tekinthető, két világháború közötti időszakban fogant terveiről lásd: Csáki Tamás: Modernitás, monumentalitás, liturgikus reform. Árkay Aladár és Bertalan templomai, templomtervei 1930 körül”. *Utóirat – Post Scriptum (A Régi – új Magyar Építőművészet melléklete)* 8 (2008) 5. 37–41.

Kismarty-Lechner Jenő munkásságát³, illetve Árkay Bertalan 1945 utáni munkásságáról megjelent monografikus publikációinkat⁴ ajánlhatjuk a témában elmélyedni kívánók számára.

E két kétségkívül legismertebb alkotón túl további, kevésbé ismert építészportrékkal kívánjuk kiegészíteni az 1945–1964 közötti templomépítészetünket bemutató összképet, ezzel is tovább gazdagítva a különböző stílári irányzatokban kiteljesedő hazai építészetünk bemutatását. A II. világháborút követő időszakban ugyanis nemcsak a modern építészeti hagyományoknak, de az útkeresésként jellemzett, népi formakincset átörökítő vonulatoknak, és a szintézist hozni kívánó tradicionális irányzatoknak a folyamatos jelenlétét is hangsúlyozhatjuk. Bár Szeghalmy Bálint (1989–1963) legjelentősebb templomépítészeti tevékenysége az 1945 előtti időszakra esik, éppen a protestáns építőtevékenységét kettétörő háború után (amikor ő maga feleségével Németországba költözik), e vészterhes időszakban fejezik be egyes református templomainak építését.⁵ A két háború közötti időszak másik legjelentősebb alkotójának, Sándy Gyulának (1868–1953) életútja alapvetően befejezett már ekkor, mégis épül evangélikus temploma e korszakban.⁶ A „magyaros stílus” keresése mellett a historizáló tendenciák jelenléte és a 20. század közepének falusitemplom-mintákba beépülő „római iskolás” jegyeinek továbbélése is jellemzi a korszakot. Kompromisszumosabb vállalkásokkal folytatta a megújulást Vándor Ferenc óvatosabb építő tevékenysége is, míg Márkus Béla és Mezős Mihály a modern építészet határozott képviselőivel alkotott és Zsanda János rakamazi temploma kimagasló építészeti értéket képvisel kilencosztatú alaprajzi megoldásával. Az ismeretlenségből feltűnő alkotók egy-egy vidéki régió építőművészetének kibontakozásában játszottak jelentős szerepet, adott esetben konkrétan templomépítészeti feladatokat is ellátva egy püspökség, illetve érsekség területén.

A gazdagabb munkássággal vagy csak egy-egy kiemelkedő építészeti minőségű templomépülettel bíró alkotói életutak stíluskritikai összefoglaló elemzése nem monografikus szándékú, hanem az egyes épületek vizsgálatával azok építészettörténeti helyét keresi a II. világháborút követő hazai építészetünkben. A legjelentősebb építőtevékenységgel jelen lévő katolikus, evangélikus és református egyház templomépítkezéseinek vizsgálatán keresztül felrajzolhatóak a korszak legfőbb építészeti tendenciái, ezért hiánypótlóan egy tipológiaiábrázlat felállítását is célozza a tanulmány.

³Hadik András – Pusztai László – Ritoók Pál (szerk.): *Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962)*, *Kismarty-Lechner Loránd (1883–1963)*. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának és a BTM Kiscelli Múzeumának kiállítása, Budapest 1990–1991.

⁴Árkay munkásságáról monografikus rövid nekrológot adott közre Pusztai László: (c.n.) *Magyar Építőművészet* (1972) 5. 60–61. Munkásságának gazdagabb időszakáról, az 1945-öt követő templomairól alkotói megközelítésű összefoglaló elemző tanulmány: Urbán Erzsébet – Vukoszávlyev Zorán: Árkay Bertalan templomépítészete a második világháború után. *Architectura Hungariae* 15 (2016) 1. 7–42.

⁵Szeghalmy Bálint életművéről: Bereczky Kálmán: Egy elfelejtett templomtervező – Szeghalmy Bálint élete és életműve. *Országépítő* 6 (1995) 2. 84–85.

⁶Sándy Gyula: *Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, tervező és művezető építész.* (Lapis Angularis VI. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből) Magyar Építészeti Múzeum, Budapest 2005.

Szintézisre törekvő megállapításainak tudományos alapját széles körű kutatás biztosítja, mely egy egyetemi tárgykursus⁷ keretein belül mintegy 300 épület rövid, monografikus feltárását valósította meg, amelyre alapozva hallgatói tudományos munkák készültek és egy aktuális doktori kutatás is ráépült – minden esetben a kapcsolódó társtudományok eredményeire támaszkodva építész-alkotói megközelítéssel.

II. AZ ÉPÍTÉSZETTÖRTÉNETI FOLYTONOSSÁG KÉRDÉSE A 20. SZÁZAD ELSŐ ÉS MÁSODIK FELÉNEK TEPLOMÉPÍTÉSZETÉBEN

Hipotézisünk szerint a II. világháború előtti és utáni templomépítészetünk értékelése kiegyensúlyozottá tehető. Az építészettörténettel foglalkozók kiemelt figyelmét ugyanakkor a II. világháborút követő időszak kapcsán a templomépítési tevékenység bemutatása alapvetően elkerülte mindaddig – ennek jól magyarázható oka a negyvenes évek végével lezajló politikai váltás, mely ideológiai cezúrát is jelent. Az egyes kivételes esettanulmányokon túl nem foglalkoztak áttekintő jelleggel a templomépítészettel – ezt a hiányt hivatott pótolni már az ezredfordulóhoz közeledve meginduló, revideáló, alapvetően művészettörténeti megközelítésű kritika.⁸ E folyamatjellemzőt elemezve azt a kutatási hipotézist kívánjuk bizonyítani, hogy e viszonylag korlátozott feltételek között is fennmaradó templomépítési tevékenység a korábbi (negyedik évszázadot felölelő) korszakhoz hasonlóan az építőművészet felgyorsuló ütemű változásaival a szakrális építészetben is megjelent.⁹

A századfordulótól az 1940-es évek végéig – de drasztikusan csökkenő ütemmel az 1950-es évek közepéig – tartó időszak a modern építészeti elvek kibontakozása és

⁷A BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszéken az 1980-as évek végétől kezdődően önálló tárgykursus foglalkozik a szakrális építészettel Guzsik Tamás (1947–2002) alapításával. A történeti templomépítészeti elemzését felvállaló kutatás szeminárium jellegű, önálló szemeszterrel bővült 2001-ben, mely a II. vatikáni zsinat (1962–1965) utáni kortárs szakrális építészettel foglalkozik. A kurzus open-access dokumentált folyamata: <www.szakralis.hu>, illetve a konkrét időszakra, hazai templomépítészetünk 1945 utáni folyamataira vonatkozóan: <www.egyhaziépiteszet.wordpress.com>. A kutatás hallgatói tudományos diákköri munka kereteiben létrejött eredménye: Garai Géta: *A közösség centrumában – Magyar katolikus templomépítészet 1970–1986 között*. TDK kézirat, Budapest 2015.

⁸Lantos Edit: Három-négy egyszerű pasztellszín. – A II. Vatikáni Zsinat liturgikus rendelkezéseinek hatása a templomokra és a templomba járókra. *Utóirat – Post Scriptum* 8 (2008) 5. 42–46; Dóczi Erika: „Míg kövekből templomot emelnek, kövekként maguk is templommá épüljenek...” – Szakrális építészet Magyarországon 1945–1989. *Utóirat – Post Scriptum* 8 (2008) 5. 47–51; illetve legújabban kifejezetten a legnagyobb magyarországi egyházat illetően: Lantos Edit: Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945 után. – Az 1945 és 1957 közötti időszak. *Művészettörténeti Értesítő* 58 (2009) 2. 223–244.

⁹Az összefüggésekről az első jelentősebb átfogó tanulmány nemzetközi publikálással: Vukoszávlyev, Zorán: Church At The Border – Church Architecture in Hungary from the start of 20th Century. In: Della Longa, Giorgio – Marchesi, Antonio – Zahner, Walter (eds.): *Arte Architettura Liturgia Esperienze internazionali a confronto 6: Atti dell'8° Convegno Internazionale Venezia 21 e 22 ottobre 2010*. Alcion Edizioni, Venezia 2014. 17–41.

virágkora a hazai templomépítészetben, mely az 1930-as évektől kiegészül a modern mint esztétikai kategória megjelenésével. Ekkor az egyház és állam szoros együttműködése révén e progresszívnek mondható építészeti irányzat stílusegysége teljességében jelent meg.¹⁰ A II. világháborút követő években az elsődleges feladat a megsérült épületállomány helyreállítása volt – nagyon sok esetben éppen a templomépítésben jártas építészek iránymutatásaival. Az 1950-es évek közepéig még épülnek templomok a modern nagy építőmesterei tervezésében, illetve a modern építészet doktrínáit magukénak valló, kevésbé ismert építészek által is. Az 1945-öt követő évtized tehát átmenet, azonban a negyvenes évek végén bekövetkező politikai fordulat nemcsak az egyház szerepére, de általánosságban az élet minden területére kiterjedően a vallásosságra is jelentős befolyással lett. A 20. század első és második fele építészetének átfedése ellenére tehát az 1950-es évekkel induló vizsgálati periódus kétségtelenül új jellemzőkkel bír.

A magyar építészet fejlődése a következő évtizedekben a politikai céloknak megfelelően és az építőipar nyújtotta technikai lehetőségek mentén azonban folyamatosan bővült. Ezen egyházellenes időszakban a templomépítészet kisszámú létrejött épülettel, de fennmaradhatott – egyes kutatók mintegy 200 emlék megépültéről¹¹ adnak számot, de ezek jelentős részét felújítások, illetve alacsony építészeti kvalitású munkák alkotják.¹² Mégis bizonyíthatóan érdemleges kutatásra a fennálló, igencsak

¹⁰ A két világháború közötti időszak hazai építészetének progresszív oldalát képviselő alkotásai miatt még kiemelt fontossággal kezelt a templomépítészet, de teljesebb értékű elemzése és korszakban elfoglalt helyének szintetizáló értékelése az 1920-as évektől kezdődően elmarad. Pámer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*. Műszaki Kiadó, Budapest 1986.; Ferkai András: *Építészet a két világháború között*. In: Sisa József – Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Vince Kiadó, Budapest 1998. 275–304. Indokolt lehet újraolvasni a modern templomépítészet és -művészet belső kortárs értékelését is: Somogyi Antal: *A modern katolikus művészet*. Dom, Budapest 1933; Jajczay János: *Mai magyar egyházművészet*. Révai, Budapest 1938. Az utóbbi években megjelent tanulmányok ezen értékeléseket cizellálják, egyrészt a modernista hagyomány teljes századon átívelő folyamatosságát: Katona, Vilmos – Vukoszávlyev, Zorán: *Modern Tradition and Liturgy: The Ways of Modernism in Hungarian Church Architecture in 20th Century*. *Architektúra & Urbanizmus* 66 (2012) 1–2. 2–23; ugyanakkor a „neobarokk társadalom” hagyománykövető építészeti irányzatának és a modern építészet vívmányainak összecsengését is vizsgálják: Baku, Eszter – Vető, Dániel: *Centralised spaces in Hungarian Church Architecture between the World Wars: Historical and Structural Survey of the Dome of Ottokár Prohászka Memorial Church*. *Periodica Polytechnica Civil Engineering* 57 (2013) 2. 211–222.

¹¹ Rév Ilona: *Templomépítészetünk ma*. Corvina, Budapest 1987; illetve e számot árnyaltabban kezeli már: Lantos 2009. 223. a 4. lábjegyzettel. Ma már csak történeti érdekesség, hogy az 1989-ben lezajlott rendszerváltás után megjelenő első nagy összefoglaló monográfiák az 1945-öt követő 40 éves korszakot szinte teljesen említés nélkül kezelik: Dercsényi Balázs – Hegyi Gábor – Marosi Ernő – Török József: *Katolikus templomok Magyarországon*. Hegyi és Társa, Budapest 1991.

¹² Hivatalos gyűjteményes lista az 1945-től épült templomokról az ÁEH nyilvántartásában készült. Rögzítenünk kell azt a tényt, hogy az ÁEH iratanyagának jelentős része 1956-ban megsemmisült. Az általunk is ismert összeírás pontos dátuma nem szerepel a dokumentumon, azonban a rögzített templomok építési dátumai alapján 1980–1982 körültre datálható a jegyzék. Ezen dokumentumban római és görög katolikus templomok egyaránt szerepelnek. A forrás összesen 169 templomot említ, viszont a gyűjtés erősen hiányos, ettől lényegesen több templom épült az országban a vizsgált időszakban. Elérhető: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (későbbiekben MNL OL) XIX-A-21-c 38. dob. 111. *Churches built since 1945*.

feltáratlan emlékanyag: míg a '45 után épült templomok építészeti jelentőségének néha még a használó egyházközség sincs tudatában, addig az 1945–1989 között megépült (megítélésünk szerint) közel 100 alkotás építészeti is értékelhető emlékegységet képvisel, funkcionális csoportja pedig hazai építészetünk nem elhanyagolható szegmense.

Míg a történettudomány oldala felől már az 1980-as években megindult az egyháztörténet feltárása¹³, és ez csak felerősödött a rendszerváltás óta – legfőképp pedig egyes egyházakat érintő, korábban titkosan kezelt dokumentumok nyilvánosan kutathatóvá tételével –, addig az építészettörténet-írás éppen csak az utóbbi években kezd átfogó áttekintéseket adni a korszakról. A hazai egyháztörténet-kutatáshoz kapcsolódva kiemelten fontosnak tartjuk a közvetlen kapcsolódást, ezért építészettörténeti periodizációnk egyrészt alkalmazza az egységesedni látszó történeti korszakolásokat, másrészt éppen az építészeti vonatkozásokkal alátámasztja vagy épp hangsúlyozza egyes események fontosságát. Mindez nem vitatja el a történelmi feltárások és helyzetértékelések pontosságát, csak újabb aspektussal gazdagítja azok megítélését: itt most építészettörténeti vonatkozásokkal. Ehelyütt tehát indokolt a történeti forrásokkal foglalkozó egyház- és politikatörténet 1945–1989 közötti időszakára, és a tématerületünk szempontjából kiemelten fontos, a II. világháborút követő két évtizedre vonatkozó szakaszolási rendszerekre röviden kitérni (*1. ábra*), majd egy fejezet erejéig összefoglalását is adni, hogy további, akár számunkra rejtve maradt összefüggéseket is meg lehessen állapítani a tanulmány épületismertetései kapcsán.

Az alapvetően művészettörténeti vizsgálat korábban a történelmi tények és politikai fordulatok felől elemezte ezt az ideológiailag terhelt korszakot, ugyanakkor a ténylegesen megvalósult munkák részletes építőművészeti értékelésétől eltekintett. Tanulmányunkkal a már építészeti vonalon is megindult tudományos igényű monografikus feltáró munkák sorát az alkotó építészekre koncentrálni *ouvre-értékeléssel* tartjuk fontosnak kiegészíteni. Mindez nem helyettesíti egy teljes értékű építészettörténeti áttekintés megfogalmazásának szükségességét, ami a – sokáig eltitkolt időszakra vonatkozóan – megindult levéltári kutatások, a társadalomtudomány területén előrehaladott értékelő elemzések és az időben megfelelő távolságra került közelmúlt építészeti folyamatainak értékelésével kezd biztosabb alapokra helyeződni. A kiteljesedés az értéktár felállításával és objektív értékelésével, de az építőművészetnél nélkülözhetetlen szubjektív alkotóművészi értékméréssel vihető csak véghez.

Tanulmányunk módszertana tehát egyrészt a történelmi sorsfordulókhoz köthető építészeti vonatkozásokat kívánja vázlataiban vizsgálni, programpontjait adva a legjellemzőbb építési formáknak és stílusjellemzőit adva egyes tendenciáknak. Vizsgálatunkat a történettudományban eddig megjelent monográfiák korszako-

¹³ Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1985; illetve: Nagy Mihály Zoltán – Zombori István (szerk.): *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945–1989 között. – Intézmények és módszerek*. METEM Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest 2014.

A korszak történeti áttekintése

Állami intézkedések, melye a római katolikus egyház életére jelentősen hatottak

- 1945.03.17. Ideiglenes Nemzeti Kormány földreformja
- 1945.04.06. Angelo Rotta apostoli nuncius kénytelen elhagyni a székhelyét és Magyarországot
- 1946.02.01. Magyarország köztársaság, egyház közbizleti szerepe megszűnik
- 1947.12.04. Országgyűlés megszavazza a felekezetek egyenjogúságát
- 1948.04. Szent István Társulat nyomdájának államosítása
- 1948.06.16. Törvény az egyházi iskolák államosításáról (1948:XXXIII. tc.)
- 1945–1950. Letartóztatások első nagy hulláma

1950.09.07. Szerzetesrendek működési engedélyének megvonása, szerzetesházak lefoglalása

- 1950.09.15. Iskolai hitoktatás törvényi szabályozása
- 1951.05.18. Létrehozzák az Állami Egyházügyi Hivatalt (ÁEH)
- 1951.07.08. Békepapok a püspökségekre

1958. június 10., 1959. május 12, 1960. március 1. PB határozatok az ÁEH megváltozott működésétől
1958–1961. Letartóztatások második nagy hulláma

1963.03.21. Általános amnesztia

1989. ÁEH megszűnik

- A római katolikus egyház elveszti a földbirtokainak 89%-át (862704 holdnyi birtokból 765 684 holdat kellett átadni)

- 1950.08.30. Püspöki Kar egyezményt kötött a kormánnyal
- Megközzététőleg 3300 római katolikus iskola került állami tulajdonba (az összesen 6700 egyházi iskolából)
- 1953–1955. A Nagy Imre-féle irányítás alatti enyhülést jelezték az ismét kiadott hittankönyvek
- 1954. A megalakult Hazafias Népfront országos elnökségébe bekerült Czaplák Gyula egri érsek
- 1957.05.23. Országos Béketeremtés Katolikus Bizottsága és az Opus Pacis létrehozása
- 1961. Belejeződött a mezőgazdaság kollektivizálása; az egyházak új költségvetése: a következő 18 évre ötvenre 25%-kal csökkentendő anyagi támogatás mellett önálló fenntartás
- 1965. II. Vatikáni Zsinat liturgikus reformjainak közzététele, megvalósítások-átalakítások kezdete
- 1966-tól Zsinati füzetek megjelenése a Szent István Társulat kiadásában
- 1974.11.14. ÁEH és püspökökcar megegyezése a hírtoktatás további szabályozásáról

- 1949–1962. Szentszékkal történő legális kapcsolattartás teljesen megszűnt (nem volt nuncius Magyarországon)

+	+	+	+
1950	1960	1970	1980
			1990

1945.03.29. Serédi Jusztinián Esztergom bíboros érseke meghal

1945.08.16. XII. Piusz pápa Mindszenty József veszprémi püspököt nevezi ki esztergomi érsekké

1946.02.18. XII. Piusz pápa bíborosi méltóságra emeli Mindszentyt

1951. Hercegrámsági pozíciót a pápa megszünteti

1957.06.16. Vatikáni dekrétum a papok politikai szerepvállalásáról

1962.10.11–1965.12.08. II. Vatikáni Zsinat

1964. Szentszék megállapodást kötött a Kádár-kormánnyal

1977.06.09. VI. Pál pápa először fogadja Kádár Jánost a Magyar Szocialista Munkáspárt első titkárát
1982.05.11. Szentszék magyarországi egyházmegyei átszervezése (kassai, roznyói és szatmári az egyházhoz csatolódnak)

Szentszéki intézkedések, mely a magyarországi római katolikus egyház működésére jelentősen hatottak

1. ábra. Egyházi építészettünk meghatározó történelmi események (Urbán Erzsébet)

Tudományos munka korszakhatárai. Periódusok fejezetei											
Szerző, cím, kiadás	1944–1949	1950–1951	1951–1956								
Gergely Jenő: <i>A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971</i> . Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1985.	A katolikus egyház a felszabadulástól a szeparációig	A katolikus egyház és a szocialista állam viszonyának szabályozása	A Grósz-peről az 1956-os (el-)fordalomig								
Balogh Margit: <i>Egyházak a szovjet rendszertől (1945–1989)</i> . In: Kollegia Tarsoly István (főszerk.) Magyarország a XX. században. 2. köt. Babits Kiadó, Szekszárd 1997. 386–439.	1945–1964 „Vallásszabadság”, egyházüldözés, Népfront										
Szabó Csaba: <i>Die Katholische Kirche Ungarns und der Staat in den Jahren 1945–1965</i> . München, Verlag Ungarisches Institut München 2003.	1945–1948 Die erste Phase der Zerschlagung der katholischen Kirche in Ungarn	1949–1951 Die zweite Phase der Zerschlagung der katholischen Kirche in Ungarn	1951–1953 Die dritte Phase der Zerschlagung der katholischen Kirche in Ungarn	1953–1956 Der Weg zur Revolution	1957–1962 Von der Vergeltung bis zur Konsolidation	1963–1965 Verhandlungen zwischen der Volksrepublik und dem Vatikan					
Bozsóky Pál Gerő, Lukács László: <i>Az elnyomásból a szabadságra. Vigilia Kiadó, Budapest 2005.</i>	1945–1948 Öntudatra ébredés: A második világháború végétől Mindszenty bíboros letartóztatásáig	1949–1950 A megpróbáltatás: Mindszenty bíboros elítélésétől az első „modus vivendi” aláírásáig	1951–1964 A megaláztatás: A szerzetesrendek felszámolásától a részleges megállapodásig				1964–1977 Kérelmői újrakezdes: A részleges megállapodástól Mindszenty bíboros letartóztatásáig	1977–1986 „A megnyesett fa kizöldül”: Kádár János római látogatásától Lékai László haláláig	1986–1988 A múlt öröksége: Váloztatlan keretben/keleten – egy új élet csirái	1988–1990 A rendszerváltás időszakai: Egyház és politika	1990–2001 Az egyház a születő demokráciában: Az újrakezdes és építkezés évei
Valuch Tibor: <i>Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében</i> . Osiris Kiadó, Budapest 2005.	1945–1948 Vallásos környezet: Vallásos környezet	1949–1960 Agresszív szekularizáció								1976–1989 Vallásosság visszaszorulása	
Völgyesi Zoltán: <i>A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig</i> . In: Mediárium: Társadalom – Egyház – kommunikáció. 2011. 5. évf. 4. sz.	1948–1953 A szűkebb értelemben vett Rákosi-korszak	1953–1955 A Nagy Imre-féle „új irányvonal”	1955–1956 Visszarendezés és a forradalom	1956–1958 A Kádár-korszak első éveiben	1958–1964 Egyházpolitikai kettősség						

2. ábra. Periódushatárok összehasonlító vázlata a történettudomány legfontosabb publikációi alapján – kiegészítve a tanulmányban alkalmazott 1945–65 közötti építészettörténeti periodizációval (Urban Erzsébet)

lái rendszereihez alkalmazkodva kívánjuk megadni (2. ábra), biztosítandó a kapcsolódó kutatások és újabb összefüggések feltárásának lehetőségét. Jelen tanulmányunkban a 1945–1964 közötti időszakra vonatkozóan látunk lehetőséget egy összefüggő építészettörténeti korszakot definiálni – melyen belül egyes építési típusok változó intenzitással, de egyes stíluscsoportok átmenő jelleggel tűnnek fel. Korszakhatárunk jelentőségét az 1964. évben a vatikáni Szentszék és a Magyar Népköztársaság között létrejött megállapodás emeli ki, mely majd két évtized után formálisan egy vészterhes időszakot zár le a legjelentősebb magyarországi egyházal. Az egyház és állam viszonya a szocialista blokkon belül VI. Pál katolikus egyházfő „Ostpolitik”-jének hatására általános politikai szintéren is új alapokra helyeződik. Ezután mind egyháztörténetileg, mind építészettörténetileg új időszak kezdődik – templomépítészetünkben tendenciaváltás következik be.

III. TEMPLOMÉPÍTÉSZETÜNK EGYHÁZ- ÉS POLITIKATÖRTÉNETI HÁTTERE 1945–1964 KÖZÖTT

III.1. AZ „EGYHÁZTALANÍTÁS” ÉVEI (1945–1948)

A II. világháborút követő koalíciós kormányzás legfőbb célkitűzése az új államrend elemeinek megteremtése volt. Bár az 1944. december 21-én Debrecenben összeült Ideiglenes Nemzetgyűlés és a másnap megválasztásra került Ideiglenes Nemzeti Kormány leszögezte, hogy biztosítani kell a teljes vallásszabadságot, egyértelművé vált, hogy az egyházak a hamarosan felálló új világrendben „Isten szabad ege alá kerülnek”. A kelet-közép-európai régió országaihoz hasonló egyházpolitika kezdődött Magyarországon.¹⁴ Az ateista beállítottságú egypártrendszer megszilárdulásával erőteljes állami elnyomás kezdődött a vallásossággal szemben. Az államhatalom az egyházakban az ellenséget látta azok szervezeti önállósága és az ideológiai különbözőség okán is.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1945. évi földreformja volt az első olyan intézkedés, ami komolyan megrázta az egyházakat, s mind közül a katolikus egyházat érintette a legsúlyosabban.¹⁵ A földreform elsődlegesen nem az egyházak földtulajdonának, hanem a nagybirtokosi réteg tulajdonainak szétosztását hivatott szolgálni.¹⁶ Ezzel azonban egy „célvagyonként” kezelt, az egyházi szervezet és intézményei

¹⁴ A szovjet befolyású országok egyházai megtörésének lépéseit központosítva, Moszkvában tervezték meg és hangolták össze. Moszkva a Kominformon keresztül közvetítette az utasításokat, melynek első négy plenáris ülése határozta meg az egyes országok felekezeteinek későbbi sorsát. Bővebben a témáról: Bozsóky Pál Gerő, Lukács László: *Az elnyomatóból a szabadságba*. Vigilia Kiadó, Budapest 2005.

¹⁵ A kisajátított földek számszerű adatairól bővebben: *Magyarország a XX. században I–V*. Babits Kiadó, Szekszárd 1996–2000. II. köt. VI. feje. Digitálisan is elérhető: <<http://mek.oszk.hu/02100/02185/html/260.html>> (Utolsó megtekintés: 2015. 05. 12.)

¹⁶ Sajátos arányszámnak tekinthető, hogy míg a katolikus egyház közel 770 000 kat. holdját kárpótlás nélkül sajátították ki, annak csak 1/3-ad részét, a szántó területeket osztották ki, további részét – jellemzően erdőségeket – államosították.

fenntartásához szükséges háttérrel lehetetlenített el.¹⁷ A földekből származó bevételek hiánya, és a csökkenő hívőszám miatt csökkenő adományok együttesen nehezítették az egyházi építkezések lehetőségét.

A háborút követően az ország működéséhez leginkább nélkülözhetetlen infrastrukturális hálózat és a lakhatást biztosító épületek helyreállítása volt a legsürgősebb. A szakrális építészet ügye csak sokadrangúan következett. A templomépítészen belül az elsődleges feladat a megrongálódott vagy elpusztult templomok javítása, újjáépítése lett. Azok a települések, ahol a háborús veszteségek után maradt némi tartalék, a bizonytalan politikai helyzetre való tekintettel sürgették megkezdett templomuk befejezését.

A hatalom koncentrációja már ekkor kezdetét vette: a belügyminisztérium vezetését és a nemzetbiztonsági posztot kommunista érzelmű személyek foglalták el. A Rajk László vezette belügyminisztérium államvédelmi okokra hivatkozva elrendelte a valláserkölcsi egyesületek felszámolását. Az 1947. augusztus végi előrehozott választásoknál jelentkezett a „szalámpolitika” hatása, és Rákosi Mátyás egyre közelebb került a hatalmi koncentrációhoz. 1947 decemberében megszavazta az Országgyűlés a felekezetek egyenjogúságát (1947:XXIII. tc.), majd az egyházi nyomdák és az egyházi iskolák államosítása következett.¹⁸ Az egyházak gazdasági befolyásának meggyengítése mellett visszaszorították közéleti tevékenységüket és oktató-nevelő szerepüktől is megfosztották őket.¹⁹

1948 júniusában a Magyar Kommunista Pártból és a magába olvasztott Szociáldemokrata Pártból létrehozott, nyíltan sztálinista-kommunista eszméket valló Magyar Dolgozók Pártja főtitkáráként Rákosi szervezett támadást az egyházak tekintélyének letörésére. A kormánynak az egyes egyházakhoz való viszonyát meghatározta, hogy míg jellemzően a protestáns egyházak nemzeti alapon szerveződtek, addig a katolikus „világegyház” elöljáróit külföldi hatalom nevezte ki. Ebből kifolyólag a református és evangélikus egyházaknál könnyebben és gyorsabban tudta elérni érdekeit az aktuális államhatalom.²⁰ 1948. október 7-én a református és unitá-

¹⁷ Míg a katolikus egyház földjeinek 90%-át, addig a reformátusok 102 000 kat. holdjából 60 000 kat. holdat érintett; az evangélikus egyház tulajdonainak mérete azonban nem haladta meg a kis- és középbirtokok méretét, így gyakorlatilag nem került kisajátításra 21 000 kat. holdnyi vagyona. Gergely Jenő: *Egyházak, egyházpolitika 1945–1968. História* 22 (1990) 3. 31.

¹⁸ Megközelítőleg 6500 községi és felekezeti iskola került állami tulajdonba, melynek fele korábban a katolikus egyházhoz tartozott. Az intézkedéseket az 1948. évi XXXIII. törvény szentesítette. A rákosista diktatúráról és az államosított iskolákról bővebben: Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században I–V.* Osiris Kiadó, Budapest 2010. II.

¹⁹ A szekularizáció első teljes értékű feltárását adta: Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971.* Kossuth Kiadó, Budapest 1985. Az egyház megtörésének kezdeti lépéseiről bővebben: Balogh Margit: „Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: Balogh Margit (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után.* Kossuth Kiadó, Budapest 2008.

²⁰ A kommunista politikai vezetés látványos áldozatokban megnyilvánuló eseteket akart: a reformátusoknál Ravasz László püspök önként állt félre, az evangélikusoknál Ordass Lajost koncepciós perrel vonták ki a tárgyalásokról.

rius, december 14-én az evangélikus egyházakkal egyezményeket kötött az állam.²¹ A katolikus egyház ellenállásának felszámolására drasztikus lépésekre szánta el magát az államvezetés: koncepciós perek sorát indította papok és egyházi szervezetek vezetői ellen, végül az év karácsony másnapján Mindszenty József bíboros hercegprímást letartóztatták Esztergomban (akit gyorsított eljárás keretében 1949 februárjában már el is ítélték).

Az 1945–48-as évek a demokratikus jogállamiság felszámolását, a szovjet típusú hatalomkoncentrációt és az állami függőségi rendszer kiépítését hozták. Adminisztratív eszközökkel korlátozták az egyházak kapcsolatát a hívőkkel. A központi irányítás által jobban ellenőrzött területeken ez gyorsabban valósult meg, míg a perifériákon enyhébben jelentkezett. Miközben a politikai fordulatokkal tarkított társadalmi változások ügye folyamatos átalakulásban volt, az egyházi építkezések intézése viszonylagosan a szokásos módon zajlott. A háborús pusztításokból eredő helyreállítási munkák mellett a vallásosság erős alapokkal bíró helyein a korábban megkezdett építkezések folytatása jellemzően megvalósult, és a megsemmisült templomok helyén új templomok építését kezdeményezték. Az egyre nyilvánvalóbb egyházellenességet előre vetítő politikai fordulat után több helyen gyors ingatlancserékkel és a helyi közösségek szoros összefogásával alapjaikból új templomok létrehozását is el tudták érni. Így az 1945-öt követő első években a vallásosság és hitbuzgalom terén folytonosságról beszélhetünk.²² Számos településen azonban már ekkor jelentkezett egy érzékelhető ellenállás a vallásgyakorlással és az egyház reprezentációját megjelenítő templomépítéssel szemben, így megjelentek azok az elkendőző kísérletek, melyek nem jelentettek közvetlen provokációt az államhatalom ellen. A közösségi fejlesztések hátterében gyakran az egyház, személy szerint annak plébánosa állt, aki kultúrház, iskola építésére lényegesen könnyebben tudott állami engedélyt szerezni, mint templomépítésre.

III. 2. VÁLTOZÓ NYOMÁS ALATT AZ EGYHÁZAK, KISZÁMÍTHATATLAN VISZONYOK (1949–1956)

Az állam és egyház szeparációja alig 4 év leforgása alatt megtörtént, amiről majd az 1949 augusztusában elfogadott alkotmány rendelkezett. Az egyházakkal szembeni közvetlen atrocitások ekkor kezdődtek igazán. A szerzetesek tömeges internálása

²¹ MNL OL XIX-A-21-c 38. dob. 111. *Egyezmény*. 1948.

²² A diktatórikus rendszerek hasonló működési elvét mutatja: Stan, Lavinia – Turcescu, Lucian: Church and state under real socialism. In: Jouannet, Emmanuelle – Motoc, Iulia (eds.): *Les doctrines internationalistes durant les années du communisme réel en Europe – Internationalist doctrines during the years of real communism in Europe*. (Collection de l'umr de droit comparé de Paris. Vol. 27.) Société de Législation Comparée, Paris 2012. 75–96; illetve: Fiamová, Martina – Jakubčín, Pavol (eds.): *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy* [Persecution of Churches in the Communist Countries in Central and Eastern Europe] Ústav Pamäti Národa, Bratislava 2010.

létbizonytalanságot teremtett, koncepciók perek²³ sora indult a papok ellen, az egyházmegyei hivatalokban megjelentek az államhatalmat közvetlenül képviselő „bajszos püspökök”. A kommunista diktatúra egyértelmű jelét adta, hogy nem kíván engedni az átfogó ellenőrzés alá vonás szándékából. A Rákosi-korszak úgy tekintett az egyházakra, mint egy politikai pártra, amelyet fel kell számolni. Az egyházak megtörése könnyebben volt eszközölhető a protestáns vonalon, hiszen azok szervezeti felépítése nemzeti zsinat (irányító testület) alapon szerveződött.²⁴ A fokozódó nyomás hatására 1950. augusztus 30-án a római katolikus egyház nevében a Püspöki Kar is egyezményt kötött a kormánnyal.²⁵ Az állami érdekek közvetlenül az Elnöki Tanácson keresztül érvényesülhettek az egyház hivatali kinevezéseinél, közvetetten pedig az 1950-es évektől létrehozott Országos Béketanács²⁶ tevékenysége által. Az Országos Béketanács a katolikus és a protestáns egyházak ügyével külön foglalkozott.²⁷ Ez év szeptember 7-én megvonták a szerzetesrendek működési engedélyét, mely közel tízezer szerzetest érintett. Egy héttel később törvényileg is szabályozták az iskolai hitoktatást. Fontos hangsúlyozni az események tervezett időzítését. A Püspöki Kar alighogy aláírta az állammal a Katolikus Egyház nevében az egyezményt, néhány hétre rá, szinte azonnal hatályba léptek az új megszorítások. A Püspöki Kar hitelét veszítette, és az egyezmény kétoldalúságának a látszata megsemmisült. Bárkire börtönbüntetés várhatott, ha a hatalom úgy kívánta, így 1951. május 18-án többedmagával letartóztatták Grösz József kalocsai érseket is. A kongrua költségeinek rendezésére való hivatkozással pedig még ugyanebben az évben létrehozták a Vallásfelekezeti Alapot az egyházak által felajánlott földekből.

1951. május 15-én megalakult az Állami Egyházügyi Hivatal²⁸ (=ÁEH), látszólag azért, hogy a széles körű egyházi ügyintéztést segítse. Kezdetben még nem avatkozott bele közvetlenül a kanonikus és dogmatikus életbe és a pénzügyekbe, csak a kormány utasítására működő, annak jelentő szervként működött. Ennek ellenére minden belföldi és nemzetközi kapcsolat csak e hivatali szerven keresztül folytatható. Az egész országot átfogó szervezet tagolt hierarchiával épült fel. A legtávolabb eső fal-

²³A koncepciók perek első hulláma 1948–1951 közé esett, de eltartott egészen az 1970-es évekig – szám szerint közel 200 eset ismert a kutatásokból (egyes adatok alapján ez az 500 büntetőeljárás is elérheti). Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944 után. (Előadások a Történettudományi Intézetben 13.)* MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1991. 14–19.

²⁴Balogh Margit: „Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: Balogh Margit (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Kossuth Kiadó, Budapest 2008.

²⁵Az egyezményért cserébe a Kormány biztosította a katolikus hívek számára a vallásszabadságot, visszaszolgáltatót 8 korábbi, egyházi kézen lévő iskolát, és rögzítette a katolikus egyház működéséhez szükséges anyagi hozzájárulást. – Az eredeti dokumentum elérhető: MNL OL XIX-A-21-c 38. dob. 110. *A római katolikus egyházzal kötött megállapodás*. 1950. augusztus 30.

²⁶Országos Béketanács anyagai elérhetőek: MNL OL XXVIII-M-3, 1950–1976.

²⁷A magyarországi békemozgalom kezdeti időszakáról bővebben: Makai György: *A békemozgalom 15 éve*. Országos Béketanács, Budapest 1964.

²⁸Az ÁEH szervezeti tevékenységét összefoglalóan áttekinti az MNL OL ÁEH iratjegyzékhez készített bevezető, melyet írt és szerkesztett Dr. Kisasszondi Éva. <mn.gov.hu/download/file/fid/36623> (Utolsó megtekintés: 2016. 01. 21.)

vakban elhangzott egyházi szertartások szövegeiről is pontos információik voltak. A szervezet 1951-es felállítását követően többször átszervezésre került. 1953-ban három főosztályra osztották a teendőket: Egyházpolitikai főosztály (Katolikus csoport, Protestáns csoport, Archivum), Pénzügyi főosztály, Személyzeti főosztály.²⁹ A Hivatal tevékenysége két fő irányt célzott: a nemzetközi külkapcsolatok felé a szocialista országok vallásszabadságának hirdetése, valamint belpolitikai téren az egyházak társadalmi jelentőségének megdöntése. A békepapi mozgalomban résztvevők a külföldre utazáshoz anyagi támogatást kaptak, hogy a találkozók alkalmával szerzett tapasztalatokat az ÁEH kiértékelhesse, és megtervezhesse az országon belüli további teendőket.³⁰

1953-ban már megállapították, hogy a protestáns egyházak államhoz való viszonyulása megfelel a Hivatal elvárásainak mind a belső egyházi életet tekintve, mind a nemzetközi egyházpolitikában való részvétel terén. A protestáns felekezeteknél az ÁEH tevékenysége ettől kezdve leginkább a „reakciós alsópapsággal” szembeni fellépés maradt. Kettős mérce működött: támogatni a haladó egyházi vezetőket és elsorvasztani a reakciós ellenfeleket.

Az egyházak tulajdonában maradt ingatlanok használatával kapcsolatos szankciók komoly nehézséget jelentettek. Még a tatarozási munkákhoz is előzetes hozzájárulást kellett kérni, ingatlanvásárláshoz vagy ingatlancseréhez pedig minden esetben ÁEH-engedély kellett.³¹ A szabályok – mivel nem jelentek meg hivatalos közlönyökben – sok bizonytalanságot szültek. Tovább nehezítette az egyházi építkezések lehetőségét, hogy míg az építőipar más területén enyhültek a szabályozások, az egyházi épületek általános építési szabályai nem módosultak.³² A kisebb templomok és lelkészlakások felújítása elé legtöbbször nem gördített akadályt a megyei egyházügyi hatóság, legfeljebb kikötötték, hogy az egyház a kiadásokat saját anyagi forrásaiból fedezze.³³

²⁹ Az ÁEH szervezeti felépítését részletesen elemzi: Köpeczi Bócz Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2004. 21–23.

³⁰ A korszak legfontosabb politikai döntéseiről: Völgyesi Zoltán: A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig. *Mediárium* (Társadalom – egyház – kommunikáció) 5 (2011) 4. 25–34; tágabb összefüggésekbe helyezve: Balogh Margit: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon, 1790–2005. 2. köt. 1944–2005. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2005.

³¹ A hivatalos utat járók sem részesültek külön elbánásban, ha az államhatalom kénye úgy kívánta; a templomépítkezések elé gördített akadályok néha igen ténytzerűnek tűnnek. A *Budapest XIII. kerületi Toursi Szent Márton-templom* létrejötte e korszakban például meg is hiúsult. Az egyházközség több részletben vásárolta meg azt a Váci úti telket, melyre ideiglenes kápolnát hozott létre, de az anyagi lehetőségeket nem tudta megteremteni a templomépítésre. 1952-ben azonban tárgyalások útján a telkeket és a rajta levő kápolnát az épülő lakótelep számára államosítják. Az egyházközség majd Szabó István és Borsányi Pál tervei alapján épít új templomot és plébániát, amelyet 1985. november 16-án Dr. Lékai László bíboros szentel fel.

³² Az állam és az egyházak kapcsolatának közjogi modelljéről, valamint az építési eljárások törvényi hátteréről: Köbel Szilvia: „Oszd meg és uralkodj!” *Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között*. Rejtjel Kiadó, Budapest 2005.

³³ Az egyház Pest megyei helyzetéről: Zábori László: Egyházpolitika Pest megyében, 1950–1989. *Egyháztörténeti Szemle* 5 (2004) 2. Elérhető: <<http://www.uni-miskolc.hu/~egyhtort/cikkek/zabori.htm>> (Utolsó megtekintés: 2016. 01. 21.)

A fizikai megsemmisítést nem lehetett olyan nyíltan folytatni, mint a Szovjet-unióban, ezért elsősorban a vallásosság elleni türelmes harcot szorgalmazták. A szocializmus építése érdekében történő együttműködés az egyházakkal csak látszólagos volt, és az iskolák, egyetemek, a televízió, rádió és a sajtó útján is erőszakkal az ateizmust igyekeztek terjeszteni.³⁴ A két világháború között az egyház tevékenysége elsősorban a fiatalok tanítására irányult, így a társadalomnevelésben ezt a fiatal generációt akarták átformálni. A Hivatal tanulmányokat készített az egyes vallásokról, majd a bibliai tanításokat lefordították a szocializmus nyelvére, hogy a példabeszédek a népi demokrácia építésére irányuljanak. A tematikus elemzések érintették a teológia korszerűsítését is. A cenzúrázott sajtóban megjelenő igehirdetésből végül épp a vallási tartalom maradt ki. Igyekeztek elérni, hogy a gyülekezetek tagjai lassan a szocializmus és az ateizmus hívei legyenek.³⁵ Fontos egyházi ünnepeket gazdasági okokra hivatkozva munkanappá nyilvánítottak: húsvét hétfő, pünkösd-hétfő, az úrnapi és karácsony másnapja is munkanap volt 1951–1953 között. A kommunista hatalom nem értette a kereszténység lényegét, ezért arra is kidolgoztak tanulmányokat, hogy a szertartásokat hogyan formálják át.³⁶ Létrehozták a társadalmi szertartások intézményeit, melyek igyekeztek az egyházi szertartásokat felváltatni, és a lényeget, magát Istent és a szentséget kihagyni az eseményből. A keresztelésből névadó lett, az egyházi esküvőt a polgári (vagy KISZ) esküvő váltotta fel, az egyházi temetés helyett társadalmi temetés történt.³⁷ A szentmisék és istentiszteletek alkalmával az egyházközségek vezetői igyekeztek elmagyarázni a híveknek a szertartások közötti különbség jelentőségét, mégis a társadalmi szertartások bevezetése nagyban visszavetette az egyházak későbbi hitéleti alapját.³⁸

Nagy Imre kormányzási időszakában (1953–55) viszonylagos enyhülés volt tapasztalható. 1954 őszén megalakult a Hazafias Népfront, mely az egyházakat is „integrálta” a hivatalos államrendbe: az országos elnökségébe bekerült Czapi Gyula egri érsek. Az emberek bizalma az egyház és egyházi vezetés felé is megrendült, illetve ezt is a félelem befolyásolta.

Az 1956-os forradalom nyomán mindhárom nagy egyházi felekezetenél ideiglenesen visszatérhettek a korábbi legfontosabb előjárók. Kiszabadult Mindszenty József és rádióbeszédet tartott, melyet sokáig az egyházi reakció legfőbb példájának tekin-

³⁴ Rajki Zoltán: Az állam és az egyház kapcsolatának jellemző vonásai a Kádár-korszakban. *Egyháztörténeti Szemle* 2 (2002) 74–86.

³⁵ Az ÁEH működési modellje a szovjet irányítású államokban hasonlóan érvényesült: Köpeczi Bócz Edit: *Az Állami Egyháziügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2004. Nemzetközi, a környező országokban ismert párhuzamokról: Gárdonyi Máté: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciákban”. In: Bánkuti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből*. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – H’armattan Kiadó, Budapest 2010. 31–42.

³⁶ MNL OL XIX-A-21-C (8 dob.)

³⁷ Először 1958 őszén a Népművelési Intézet kapott megbízást a társadalmi temetések új formái kidolgozására.

³⁸ Számottevően megugrott a KISZ-esküvők, polgári temetések és a névadók száma, annak ellenére, hogy alig egy évtizeddel korábban ezek még ismeretlenek voltak az emberek előtt. Köpeczi Bócz Edit az Állami Egyháziügyi Hivatal tevékenysége című könyvében részletesen elemzi a számszerűsített összevetéseket.

tettek. Ravasz László is visszatért a fővárosba, és vállalta a Református Megújulási Mozgalom irányítását.³⁹ Ordass Lajos újra az evangélikus egyház püspöki szolgálatába lépett, és ismét megválasztották a Világszövetség alelnökévé. A korábban bebörtönöztek közül többeket szabadlábra helyeztek, és eltávolították a hatalommal baráti viszonyt ápoló „békepapokat”.⁴⁰ De a történelmi események megint más irányba fordultak: a forradalom eltiprása után már nem lehetett minden egyházzal kapcsolatos folyamatot ugyanabban a mederben tartani.

III. 3. A „SZÖVETSÉGI” EGYHÁZPOLITIKA ÉS A *MODUS VIVENDIRE* TÖREKVÉS (1956–1964)

1957-ben restaurálták az ’56 előtti állapotokat.⁴¹ Az „*aki nincs ellenünk, az velünk van*” jelmondat szellemében azonban időnként enyhülni látszott a párthatalom. A módszerek finomodtak, az egyház teljes ellehetetlenítésének szándéka viszont nem változott. A Zsinati Szent Kongregáció hiába közösi tette ki dekrétumokban a békepapi mozgalom tagjait, a magyar kormány ezen közlemények hivatalos kihirdetését nem engedélyezte, így a katolikus püspöki kar magára maradt. Mindszenty bíboros az amerikai követségen kapott menedéket (egészen 1971-ig itt élt).

1957. január 10-től az ENSZ különbizottságot hozott létre a „magyar kérdés” tisztázására, így a külpolitika elsődleges feladata az ENSZ-szel való újbóli együttműködés kezdeményezése lett. Létrejött az Opus Pacis, a békemozgalom katolikus szerve, melynek egyik fő célja a püspöki kar és az alsópapság szembeállítása volt. Kényszerű egyházi jóváhagyással megszüntették a kötelező iskolai hitoktatást. A fiatalok hitoktatása helyett a tudományos ateizmust terjesztették, ami később a hívők számának csökkenésében,⁴² valamint a teológus utánpótlás drasztikus csökkenésében is megmutatkozott.

1958-ban lépett hatályba az a három párthatározat, ami az ÁEH fennállásáig meghatározta tevékenységét.⁴³ Gyökeresen megváltozott az egyházzal kapcsolatos politikai stratégia. Az egyháznak csekély engedményekért cserébe hozzá kellett járulniuk a szocialista rendszer társadalmi elfogadtatásához. 1958-tól az egyházi ingatlanok esetében az építési engedély kiadásához kötelezővé vált az ÁEH jóvá-

³⁹ Dokumentumgyűjtemény a Megújulási Mozgalom létrejöttéről: Ladányi Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben történetekhez*. Kálvin Kiadó, Budapest 2006.

⁴⁰ Ravasz László beszédét az ÁEH később úgy értékelte, hogy „Ravasz szózata Mindszentyét is túlhaladta”.

⁴¹ 1957. évi 22. tvr. az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról (márc. 24.) szentesítette az 1956 előtti állapot visszaállítási jogát, így mindhárom egyházi felekezetről semmisnek tekintették az időközben megválasztott „rég-új” vezetők tisztségét.

⁴² Mivel az 1949. évi népszámlálás volt az utolsó, melyen a vallási hovatartozás megadása még kötelező volt, az ezt követő statisztikái kimutatások csak becslésekre támaszkodhattak. Adatok a hívő lakosság megoszlásáról: MNL OL XIX-A-21-c 4. dob. 17. Olt Károly: *Az állam és az egyház viszonya*. (1961. augusztus 26-án Balatonbogláron tartott előadás szövege.)

⁴³ Az idevonatkozó három PB határozat: 1958. június 10., 1959. május 12., 1960. március 1.

hagyása.⁴⁴ A közösségek ugyanakkor minden lehetőséget megragadtak, istentiszteleteiket akár profán környezetben is megtartották. Az építési engedélyek kiadása több tényezőtől függött. A politikai gátak mellett a visszaszorított anyagi helyzet is akadályozta az új templomok építését. A helyreállítási munkákhoz is engedélyt kellett kérni arra hivatkozva, hogy biztosítva kívánja látni az állam a megvalósítás feltételeit. Ritkán lehetőség volt a plébániának a bürokrácia útvesztőin átvergődve „rendkívüli államsegélyt” kérvényezni.

A pártvezetés eltérően kezelte az egyes egyházakat – jellemzően akár egyházmegyék között is különbséget téve –, attól függően, hogy az adott terület vezetése mennyire vált „nyitottá” az új társadalmi rend építésében, illetve mennyi további felajánlható ingatlana-földbirtoka maradt plébániáinak. A falusi templomok többsége továbbra is a helyi lelkész vagy kőműves mester iránymutatásai mentén épült, ami sokszor megmutatkozott a végeredmény építészeti összképén is. Nagy jelentőségük volt a térségi viszonylatban azon helyi építéseknek, egyházmegyei főmérnököknek, akiknek már volt gyakorlatuk a templomépítészetben és a lelki igények építészeti megformálására minőségi mércét tudtak felállítani.

Az állam és egyházak közötti együttműködést szorgalmazó Béketanács létrehozása (1958) és a kegyetlen letartóztatások újabb nagy hulláma (1958–61) minden addigi reményt felszámolt. 1961-re befejeződött a mezőgazdaság kollektivizálása. Az egyházak költségvetését meghatározta, hogy a következő tizennyolc évben ötévente 25%-kal csökkenő anyagi támogatás mellett önálló fenntartásra kellett áttérniük.

1962. október 11-én megkezdődött a II. vatikáni zsinat, melynek a liturgiára vonatkozó építészeti hatása csak nagyon lassan érte el az ország minden részét, mégis az egyházi vezetőkkel való újbóli kapcsolatfelvétel terén a nyitás reményét jelentette.⁴⁵ Ekkorra már a Vatikán is belátta, hogy a keleti blokkban az egyház fennmaradása érdekében kompromisszumra van szükség, a kommunista hatalommal valamilyen szinten szűkséges az együttműködés.

1963-ban a Magyarországi Református Egyház Egyetemes Konventje országos szaktanfolyamok szervezését hirdette meg körlevélben. A jelentkezés önkéntes alapon történt. A kezdeti években még nem mentesített senkit a részvétel a kötelező – 1950-től működő és a politikai rendszerhez való igazodásra oktató – lelkésztovábbképző tanfolyamok alól, azonban később már lehetett választani a kettő közül. *„A református egyházban a szaktanfolyamok pusztá létükkel igazolták a holtpontról való elmozdulást.”*⁴⁶

1963. március 21-én az Országgyűlés alakuló ülésén Kádár János bejelentette az általános és széles körű amnesztiát azokkal szemben, akik 1957–1963 között követ-

⁴⁴Az építőanyagok beszerzése is az ÁEH-hoz lett kötve az Építésügyi Minisztérium Építési Igazgatóság Főosztályának 3. 196/1958. számú rendelkezése alapján.

⁴⁵A zsinat megnyitójára, illetve üléseire 34 magyar püspök kiutazását engedélyezték, többen az amerikai követségről figyelhették az eseményeket.

⁴⁶Bővebben az 1963-ban induló református szaktanfolyamokról: Csohány János: Református egyháztörténeti szaktanfolyamok, 1963–1971. *Egyháztörténeti Szemle* 3. évf. 2.

tek el államellenes bűncselekményt.⁴⁷ Ugyanebben az évben helyreállították Magyarország ENSZ-tagságát, ami a nemzetközi totális elszigeteltség végét jelentette. A XXIII. János pápa idején megkezdődött, majd VI. Pál pápa alatt folytatódó tárgyalások eredményeként a Szentszék 1964-ben megállapodást kötött a Kádár-kormánnyal – kelet-európai országok közül elsőként Magyarországgal –, mely az egyházi külkapcsolatok újbóli felépítését indította meg. A II. vatikáni zsinat határozatai és eredményei hatására a Szentszék részéről egy általános ökumenikus nyitás és a 20. századi társadalmakkal való párbeszéd kezdődött meg.

Fontos hangsúlyozni, hogy ugyan még az 1958-as évszámot is tekinthetnék a korszak határának, hiszen a magyar egyházak életét leginkább befolyásoló ÁEH működése ekkor ideiglenesen átalakult,⁴⁸ azonban a templomépítészetre egészen 1963-ig folyamatos nyomás nehezedett, ahol nem az újító szándékok keresztülvitele volt a legfontosabb, hanem a megmaradásért való létküzdelem. A katolikus egyház életében meghatározó II. vatikáni zsinat hatására pedig egy új, nemzetközi tendenciákra is nyitottabb korszak következett.⁴⁹ Elmondható, hogy bár fizikálisan, a mindennapok megélésében könnyebb időszak következett az 1960-as évek közepétől, mint a háború utáni közvetlen üldöztetések alatt, azonban a politikai állásfoglalás és a döntéshozatalok szempontjából nagyobb teher és felelősség hárult az egyházi vezetőkre és a települések lelkipásztoraira.⁵⁰

IV. TEMPLOMÉPÍTÉSZETÜNK 1945 UTÁN – AZ ÉPÍTÉSI FELADATTÓL A STÍLUS KÉRDÉSÉIG

IV.1. A HÁBORÚ ELŐTT ELKEZDETT TEMPLOMÉPÍTÉSEK BEFEJEZÉSE

A világháború pusztításai és a súlyos gazdasági helyzet ellenére a még meglévő pénzügyi háttér és (sok esetben özvegyül maradt) áldozatkész hívek segítségével az első években viszonylag folytatólagosan meg tudtak valósulni és befejezésre kerül-

⁴⁷ „Kegyelmet kapnak bizonyos feltételek fennforgása esetén a háborús bűnösök is, a személyi kultusz éveiben a hatalommal visszaélő törvénysértők, az ellenforradalmi cselekményben bűnösök, és olyanok is, akik az elmúlt legutóbbi hat évben követtek el államellenes bűncselekményeket. Kegyelmet nyernek azok is, akik az ország területét engedély nélkül hagyták el. Végül kiterjed a kegyelem a köztörvényi bűncselekményt elkövetett személyek különböző csoportjaira is. Amnesztiát javasolunk továbbá a javító-nevelő munkára ítéltekkel és a szabálysértéseket elkövetőkkel szemben is.” *Országgyűlési napló*, 1963. I. kötet 1963. március 21–1965. február 12. p. 25. http://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1963_01/?pg=18&zoom=h&layout=s (Utolsó megtekintés: 2015. 04. 22.)

⁴⁸ 1956 után rövid időre megszűnt, majd 1959-ben ismét felállították és egészen 1989-ig működött. A szervezet struktúráját ugyan többször átszervezték, de a hivatal feladata változatlan volt.

⁴⁹ Az 1945 utáni egyházpolitika korszakainak eseményeiről bővebben: Völgyesi Zoltán: A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig. *Mediárium: Társadalom – egyház – kommunikáció* 5. évf. (2011) 4. sz.

⁵⁰ Jól érzékelteti a korszak püspökökre nehezedő terheit Hamvas Endre csanádi püspökről megjelent monografikus írás: Sági György: Egy katolikus főpap vívódásai. Hamvas Endre csanádi püspök és az államhatalom, 1961–1964. *Egyháztörténeti Szemle* 14 (2013) 2.

hettek a jellemzően a második világháború időszakában megkezdett templomépítések. Építészettörténeti jelentőségük ezen alkotásoknak éppen a folyamatosság kérdéskörében van; nem az új rendszerben fogant tervekről van szó, ekként egy korábbi kor általánosan alkalmazott építészeti jegyeit viselik magukon, de történetükkel és megvalósulásuk által átvezetést biztosítanak – egy új társadalmi és politikai közegben – templomépítészettünknek.

A *sződligeti evangélikus templom* (1944–48) építését a gyülekezet az 1930-as évek második felében határozta el, de először csak haranglábat emeltek 1938-ban a település déli végén található vasútállomás közelében lévő telken. Az alapkövetétel 1944. febr. 28-án történt, a Sándy Gyula tervei szerint tervezett templomocskát építkezése a II. világháború után fejeződött be, az anyagi lehetőségek mentén egyszerűbb formai megoldásokkal a torony esetében. A faszervezetű síkmennyezetes templomtérbe a karzat már meg sem épült. A templomot Ordass Lajos püspök szentelte fel 1948. aug. 8-án.⁵¹ Sándy korábbi templomaihoz képest egyszerű egyhajós, közep-tornyos, látszó téglafalú épületet tervezett. Az íves záródású kapufülke meghatározó motívum Sándy két világháború között épült templomainak, de általában portikuszos kereteléssel előreugró tömegként kezelte azt. Negatív homlokzatfelületként Budapest-rákoshelyi templománál (1938–39) találkozunk e formai kialakítással, míg az additív főhomlokzati tömegképzés Budapest-rákoshelyi (1932) templomát idézi. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a kápolna méretű templomocskát formaképzése messze elmarad nagyobb városi templomainak gazdag, sok esetben pártázatos megoldásokkal operáló kompozíciójától. Alkotói munkásságában inkább a kisebb templomok szerény megoldásaihoz közelít, miként az 1938-ban épült battonyai, vagy a valamivel nagyobb, 1940-ben épült nyírszőlősi templom építészeti kialakítása. De teljes mértékben alkalmazkodik az 1930-as évek végén megjelent nyerstégla-alkalmazással az építész *oeuvre*-höz. A sződligeti templom előképe lehetett a hasonlóan szerényebb anyagi lehetőségekkel bíró alsó-gödi gyülekezet 1929-ben felépült temploma.

A két világháború között legdinamikusabban fejlődő katolikus egyház az országban több helyen kezdett templomépítésbe a II. világháború idején is. A *Balatonlellei Szentháromság római katolikus templom* (1943–50) építkezése a háború miatt elhúzódt. Árkay Bertalan a háború borzalmainak közepette a progresszív modern építészeti formaképzést elhagyva, talán a korai kezdetként értékelhető (édesapjával tervezett) Győr-gyárvárosi r. k. templom⁵² kialakításához visszatérve itt inkább a „római iskolás” évek nyugodtabb kompozícióit alkalmazta. Az utcai homlokzat szélén álló bázikus zömök tömegek között szinte felszakad a középtengely mentén a vöröskő burkolat: monumentális kökereszt feszül a félköríves záródású, bélletes

⁵¹ Ekkor már előkészületben volt az 1945-ben megválasztott püspök koncepcióos pere, de szolgálatát rendületlenül ellátta – szeptemberben gyors eljárással ítéltek el két év börtönre. Történelem testközelben – Ordass Lajos püspök. *Budahegyvidéki Evangélikus Egyházköztség honlapja* <<http://hegyvidek.lutheran.hu/index.php/multunk?id=6>> (Utolsó megtekintés: 2015. 12. 12.)

⁵² Árkay Aladár és Bertalan a hazai modern templomépítészetet elindító győri alkotásáról: A Győr-Gyárvárosi új Róm. Kath. templom. *Magyar Iparművészet* 33 (1930) 3–4. 49–56.

keretelésű üvegfal elé, ránehezedve a bejárat kétszárnyú tömörfa kapujára. A korai modern templomépítészetből ismert motívum a templom méretéből adódóan itt egyenletesebb: a mellékhajók és főhajó vonalát kirajzoló hármastagolás arányos. A campanile-jellegű magasba szökő toronytest a főhomlokzati síktól hátrébb húzva, a déli oldalon simul a mellékhajó falához.⁵³ A háromhajós templomtér egységes tetőszerkezet alá került, belül azonban a síkmennyezet a főhajóban lépcsős kialakítású (3. ábra). Az azonos magasságú térlefedések így is idézetszerűvé teszik az archivoltos nyílásáthidalásokat és vékony pilléreket (melyek absztrakt-archaizáló kialakítása a győri temploméval azonos). Igen hasonlós a belső szerkezeti tagolással készült *Pécs-Kertváros Szent Erzsébet r. k. temploma* is, melyet 1941-ben kezdenek el építeni, de befejezésére csak 1945-ben kerül sor (igaz a teljes körű átadás 1973-ig húzódik). E templomoknál az olasz modern építészethez, a novecentóhoz közelítő és a Római Magyar Akadémiáról kisugárzó „római iskolához” köthető építészeti formavilága azonosítható.⁵⁴

A *Tatabánya-bánhidai református templomot* (1939–51) Szeghalmy Bálint⁵⁵ tervezte egy 1937-ben vásárolt telekre. Gyűjtés, alapítványi segély és államkölcsön útján összegyűlt elegendő pénz a templom felépítésére iskola létesítésével. Szeghalmy a telek kicsi mérete miatt az iskolát és a templomot egy épületbe helyezte: a földszintre került a tanterem, az emeleti részre a tulajdonképpeni templomtér – ez a praktikusság több korábbi templománál jellemző megoldás volt. 1940-ben megtörtént az iskola műszaki átadása, azonban a háború miatt leállt az építkezés. 1951-ben a költségek csökkentése miatt a templomtorony áttervezése vált szükségessé, végül

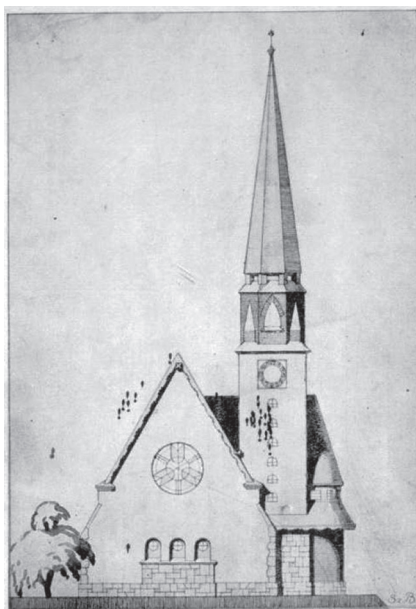
⁵³ Mint Árkay templomainál megszokhattuk, az építészeti átgondolt, szinte puritán hatású teret a kiemelt pontokon magas kvalitású képzőművészeti alkotások gazdagítják: az oltártér mozaikja Somos Miklós műve, Sztehló Lili tervezte a szőszéket, a bal oldali mellékhajó Szent Anna oltárképét Molnár C. Pál készítette, a jobb oldali mellékhajó Jézus szíve oltárkép Prokop Péter alkotása, miként a tabernákulum alatt lévő mozaik is. A felszentelt templom a továbbiakban is folyamatosan gazdagodott: 1953-ra fejezik be a torony alatt található Lourdes-i kápolnát Sztehló Lili tervei szerint. A liturgikus reform hatására 1965-ben átrendezik a szentélyt az oltárasztal előrébb hozásával. Az áldoztatórácsot meghagyták, ami sok más templomnál a reform félreértése miatt kikerült a templomtérből. A színes üvegablakok 1985-ben készültek el, Sztehló Lili, Pleidell János, Bajcsy Lajos alkotásai. (A templom építéstörténetéről bővebben: Németh Norbert: *A balatonlellei plébánia története*. 2011.) A templomot egységes építészeti és össz-képzőművészeti értékei alapján 2009-ben műemlékké nyilvánították. A torony 1972-ben készül el – az eredeti tervekhez képest lényegesen alacsonyabb, zömökebb arányú lett.

⁵⁴ A „római iskolá”-ról bővebben: P. Szűcs Julianna: *A római iskola*. Corvina Kiadó, Budapest 1987. A korabeli olasz–magyar hatások újabb értékelését adja: Baku, Eszter: *L'influenza del Novecento italiano nell'architettura ungherese tra le due guerre mondiali. Thema: Rivista dei beni culturali ecclesiastici* Paper 2014.11.08. <<http://www.thema.es/en/linfluenza-novecento-italiano-nellarchitettura-ungherese-guerre-mondiali/>> (Utolsó megtekintés: 2015. 12. 15.)

⁵⁵ Szeghalmy Bálint a két világháború közötti időszak egyik legfoglalkoztatottabb protestáns templomépítész. Tervezői szemléletét meghatározta Kós Károly munkássága és a népi építészet formakincse. Törekedett az egységes szellemben való tervezésre és a természetes anyaghasználatra (fa, kő, vas). Léptékében mindig kisebb templomokat tervezett. A II. világháború után Németországba menekült, és ott élt. A tervező életművéről: Bereczky Kálmán: Egy elfelejtett templomtervező. Szeghalmy Bálint élete és életműve. *Országépítő* 6 (1995) 2. 84–85.

3. ábra. Balatonlelle, Szentháromság római katolikus templom, belső
(1943–50. Építész: Árkay Bertalan. Fotó: Danielisz Dóra)

4. ábra. Tatabánya-Bánhida, református templom
(1939–51. Építész: Szeghalmy Bálint. Forrás: a szerzők archívumából)

az eredeti tervekhez képest alacsonyabb, zömökebb arányú torony készült.⁵⁶ A település központjában található templom-iskola formajegyeinél a Kós Károly féle magastetős tömeg és tagolt toronymotívum a legmeghatározóbb, a Kós Károly által megteremtett „magyar népies stílus” formajegyeit viseli magán. Különleges kétszintes funkcionális kialakítása és formai vonatkozásai tehát nem a tárgyalt időszakhoz köthetőek, az eredeti tervek szerinti megvalósítás – és az építkezés elhúzódnának ténye – említés szintjén mégis indokolja bemutatását⁵⁷ (4. ábra).

IV.2. HELYREÁLLÍTÁSOK ÉS TOVÁBBÉPÍTÉSEK

A II. világháborút követően az ország működéséhez leginkább nélkülözhetetlen elemek – az infrastrukturális hálózat és a lakhatást biztosító épületek – helyreállítása volt a legsürgetőbb. A templomépítészetben belül is az elsődleges feladat a megrongálódott templomok javítása, újjáépítése lett – a háború okozta veszteségek feldolgozásához szükséges lelkigyakorlatos helyek újrateremtése volt a cél. Az építészeket igénylő munkák sora a kisebb beavatkozásoktól a jelentős, bővítéseket is magukba foglaló átalakításokig terjedt.

A korszak legjelentősebb számú templomépületet építő mestere, Árkay Bertalan is dolgozott számos rekonstrukción, tervezői tevékenységét az elvárható visszafogottság jellemezte: a fennmaradt dokumentumok szerint előbb a *váci székesegyház altemplomának* helyreállításával (1948) foglalkozott, majd a korszak vége felé került megvalósításra a *polgári Nagyboldogasszony r. k. plébániatemplom* tornyának megerősítése és alakhű helyreállítása (1954). A Szolnok melletti Újszász Szent István királyi titulusú, historizáló templomépületénél (tervezője Wéber Antal, 1885) pontosabban rögzítették a dokumentumok a háborús sérüléseket.⁵⁸ Az 1944. november 9-én felgyújtott torony égő toronysisakja a faszindelyes tetőre zuhant, a teljes te-

⁵⁶ A templom építésének körülményeiről: Rákász Mihály – Rákászné Fekete Irén: A Környe-Bánhidai Egyházközség megalakulása. *Tatabánya-Bánhidai Református Gyülekezet*. http://regi.refbanhida.hu/Content/tortenet/dokumentumok/masodik_gyulekezet.pdf (Utolsó megtekintés: 2015. 05. 17.) és Gyüsi László: A Bánhidai Református Egyház története – Különös tekintettel a templomépítés körülményeire. *Tatabánya-Bánhidai Református Gyülekezet*. <http://regi.refbanhida.hu/Content/tortenet/dokumentumok/templomepites.pdf> (Utolsó megtekintés: 2015. 05. 17.)

⁵⁷ A tetőszerkezet már az ötvenes években felújításra szorult, de a gyülekezet a szűkös anyagi lehetőségek közepette is kinyilvánította önállósodási szándékát – 1957-től 1961-ig önálló egyházközség. A templomot (annak felső szintjének is teljes kiépítésével) ugyanakkor csak 1974-ben nyilvánította befejezettnek a lelkész. A templom jelenlegi külső formáját – teljes mértékben Szeghalmy terveire igazodva – 2000-ben nyerte el. A templom teljes felújítása, a belső tér arányait is meghatározó átalakítása (karzat beépítése) és a bútorozás (új szószék, úrasztala készítése a Szeghalmy féle tervekhez „közelítően” és digitális orgona beszerzése) 2004 szeptemberére készült el.

⁵⁸ A *Historia Domus* szerkesztett története az egyházközség honlapján: Az újszászi római katolikus plébánia és templom rövid története. <<http://ujaszaz.vaciegyhazmegye.hu/tortenet.html>> (Utolsó megtekintés: 2016. 01. 18.) Nyomatásban: Az újszászi Szent István királyi templom. Újszász 2005. A templom tervezőjének munkásságáról átfogó képet ad: Maróty Katalin: Wéber Antal építésze a magyar historizmusban. Terc Kiadó, Budapest 2009.

törszerkezet lángra kapott, a kazettás mennyezet leégett, és a templom színes ablakai is elpusztultak. De a szentélynél lévő boltozat megóvta a főoltárt és az oldalhajóban lévő oltárokat és képeket. A háború befejeztével rohamos ütemben álltak neki a jelentős történeti értékű templom helyreállításának, teljes értékű rekonstrukciójának a meglévő eredeti tervek birtokában, és 1946. december 8-án már újrabenedikálta a váci püspök. *Dunaharaszti*ban a *Szent István király r. k. templomát* (Jendrassyk Alfréd, 1904) a bezáruló ostromgyűrű előtt 1944. december 7-én hatalmas robbanás pusztította el. Bár a neogótikus épület szentélyét megkímélte a detonáció, a főhajó mennyezete beszakadt, a falak az ablakok aláig ledőltek, a torony megsemmisült. A plébános vezetésével létrejött templomépítő bizottság alapvetően a rekonstrukciót támogatta. Az újjáépítést 1946-ban kezdték meg, 1947-ben tető alá került a templomhajó, így megkezdheték a miseszolgálatot. A hatalmas méretű plébániatemplom teljes helyreállítása még másfél évtizedig tartott a lassan kieszközölt anyagi lehetőségek függvényében.⁵⁹ *Dunakeszi – Alag Szent Imre római katolikus temploma* (építette: Fábián Gáspár, 1935–1938) a háborúban több találatot kapott, melynek következtében valamennyi ablaka kitört, megrongálódott a sekrestye tetőzete és az egyik kistorony, beszakadt az oldalfal, a templomfedél a légnyomástól komolyan sérült, használhatatlanná vált az orgona is.⁶⁰ A neoromán stílusú épület felújítása évekre elhúzódott, csak 1952-ben szentelik fel újra.⁶¹

Míg a műemléki helyreállítások gondos mérlegeléssel, a templomépület értékeinek teljes tiszteletben tartásával zajlottak, ha szabatosabban fogalmaznánk, akkor a kialakulófélben lévő műemlékvédelmi elvek nemzetközi gyakorlatának megfelelően nem teoretikus alapon közelítették meg a helyreállítást, hanem szükségszerű beavatkozásként kezelve azt, az épület történeti értékeinek teljes mértékű figyelembevételére törekedtek. Mindez igaz a kevésbé frekvenciált helyeken álló plébániatemplomokra is.

A Dorog határában található *Esztergom-Kertváros Szent István király tiszteletére emelt r. k. templomát* (5. ábra) 1938-ban kezdték el építeni, amelyet Serédi Jusztinián hercegprímás 1943. június 29-én áldott meg, azonban tornya ekkor még nem készült el. A második világháború során a templomon keletkezett károkat 1946-ra javították ki adományoknak köszönhetően, és ekkor kezdték el a torony építését is. Az 1948-ra elkészült templomot augusztus 8-án szentelte fel Mindszenty József bíboros. Goszleth Lajos 1943-as terveinek megfelelően lett tehát befejezve a templom, új, a

⁵⁹A boltozat egy része 1955-ben készült csak el, a magasba törő torony építése igencsak lassan haladt. Az 1956. január 12-i földrengés megrongálta a már elkészült mennyezetrészt, és a félig kész toronyban károkat okozott. Az 1960-as évek elejére készült el a teljes mennyezet, a toronyba bekerülhettek a harangok.

⁶⁰Építészetről részletesebben lásd monográfiáját: Fábián Gáspár: *Isten kőművese – egy építés regénye*. Magánkiadás, Budapest 1940; megítélését: Prakfalvi Endre: „A katolikus templomépítő”. In: Hajdu Virág – Prakfalvi Endre (szerk.): *Lapis Angularis II. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből: Foerk Ernő, Vágó József, Wurga László*, Fábián Gáspár, Molnár Farkas, Nyiri István. OMVH Magyar Építészeti Múzeum, Budapest 1998. 275–279.

⁶¹Az év december 8-án történt robbanás óriási kárt okozott a plébánia és a Szent János-kápolna épületében, így újabb felújítások következtek. 1965. november 7-én szentelték fel a Szent Imre-templom új szembemiséző oltárát és benedikálták a templomot.

korábbi építészeti értékektől eltérő megoldásokra nem volt igény a toronyépítéskor sem. A teremtemplom formálása a két világháború közötti egyszerű alaprajzi rendszert mutatja: a hosszénegyszög alaprajzú hajót ablakok sora nyitja meg egyenletes ritmusban, felette faszerkezetű kazettás síkmennyezet, a bejáratnál az első axis mélységet elfoglaló háromnyílásos, tömörmellvédes karzat. A diadalívvel csatlakozó, megemelt padozatú félköríves apszishoz délről négyzetes alaprajzú sekrestye csatlakozik. A bejárat oldalán az oromfalas tömeghez additív módon csatlakozik az alacsony hajlásszögű tetővel lezárt torony, előtte háromnyílásos árkád szolgál előtérként. A szabálytalan, fehér kövekből álló burkolat egységes és karakteres külsőt

5. ábra. Esztergom, Szent István király római katolikus templom
(1943–48. Építész: Goszleth Lajos. Fotó: Meszes Márton)

kölcsönöz a templomnak. Sajátos stílusötvözetet láthatunk itt – mely legfőképp olasz hatásokról tanúskodik az 1930-as évektől, a „római iskola” építészeinek stílusához közelítő, egyszerűbb megoldásokkal. A kosáríves diadalív, a templomhajó falának szerkezetet megmutató félköríves záródású vaktükrei formailag archaizáló megoldások, ugyanakkor utóbbi a mérnöki szerkezetek össze megmutatását vállalja. A bejáratú árkád a szimmetriát hangsúlyozó oromzatos főhomlokzattal ókeresztény mintákra vezet vissza – melyet az oldalra helyezett torony (ugyancsak olasz hatásként értelmezhető) campanile-szerű elhelyezése és modernista megformálása egészít ki. E kisméretű plébániatemplom háború utáni helyreállítása nem etikai indokokkal követi a korábban tervezett állapot rekonstrukcióját és befejezésének megvalósítását,

hanem egy ekkor mélyen élő építészeti hagyomány, az „elfogadott modern” stíluskör jegyében törekszik teljességre.⁶²

Budapest területén több templom építése is elhúzódott a háborús események kapcsán, befejezésük az ostrom sérüléseit is kijavítva történhetett meg. A *Budapest IV. Újpest-kertvárosi Szent István r. k. templom* alapkövetétele 1942. szeptember 12-én volt, az 1944-ben megakadt építkezést a hívek saját erőből folytatták: a neoromán stílusú templom 1946-ra épült fel. A *Budapest XIV. (Bosnyák téri) Páduai Szent Antal r. k. templomot* Rimanóczy Gyula tervei szerint kezdték el 1941 decemberében, befejezése ugyancsak a háború lezárultával, 1946-ban valósult meg (a torony kiépítése nélkül). Azon templomok, melyek szinte azonos kezdési dátummal, de jóval hosszabban elhúzódó építési folyamatot mutatnak, arról tanúskodnak, hogy a második világháborút követő politikai viharok több helyütt ellehetetlenítették az építkezéseket – ez egyként igaz fővárosi és vidéki munkákra is. *Pestszentlőrinc-Erzsébettelep Árpád-házi Szent Erzsébet r. k. templomát* még 1941. novemberében Haas István tábori püspök áldásával kezdték el, de a háború miatt megakadt építkezést csak éppen előmozdította az 1947-ben önálló plébánia rangra emelés – a torony nélkül és több mint két évtizeddel később szentelték fel a modern templomot. A neoromán stílusú *baracskai Mindenszentek r. k. temploma* építésének elhúzódását (1942–1957) sem mérete, sem tervezett költségei nem indokolták.

Mielőtt a helyreállítások és rekonstrukciók témakört folytatnánk, egy igen sajátos kérdésre is ki kell térnünk. Az 1944-es év utolsó harmadában már egyértelmű volt, hogy a harci események fókusza hamarosan Budapest lesz: a visszavonuló német csapatok a fővárostól keletre – az országba érkező szovjet csapatok előtt – minden jelentősebb építményt felrobbantottak, és így a fő vonulási irányt jelentő Északi-középhegység déli lábánál lévő településeken számos templom pusztult el stratégiaiak mondható kiemelkedő tornya miatt (mint számos előző templom példáján láttuk már, a másik stratégiai visszavonulási irány a Duna-mente volt). A valószínűsíthetően középkori alapokkal rendelkező *novaji Magyarok Nagyasszonya r. k. templomot* 1730–1746 között építették át és bővítették. A visszavonuló német csapatok által felrobbantott épületet 1947-ben építették újjá megegyezően a korábbi állapottal. Hasonlóan gyakorlatilag újjáépítés történt *Hont-Csitár Magyarok Nagyasszonyakápolnijának* (1949) és *Tófalu Szentháromság r. k. temploma* (1949) esetében (ez utóbbinál a főhomlokzati középtornyos kiképzés kevesebb tagozattal, de előre léptetett harangtoronnyal tervezett átírata valósult meg). A visszaépítések (szinte a földdel egyenlő romok, de álló falak esetében is) nem a nagy műemlékvédelmi karták, hanem a közösségeket jellemző történelmi tudat szellemében zajlottak.

A torony építésének szándéka, mint a templomideakép meghatározó elemének megépítése több gyülekezetben is megfogalmazódó szándék volt a világégest követő

⁶² A hajó és az oltárapszís ólomüveg ablakai ehhez a kora keresztény ikonográfiához alkalmazkodóan magyar szenteket ábrázolnak, a templom titulását adó relief a szentély végében Szent István király, Szent Imre és Szent Gellért püspök hármását ábrázolja. A második világháború után a templom kertjében helyezték el a műemlék-értékű *Mária megkoronázása* szobrot.

években. Még olyan összetett programmal induló építkezések esetén is szerény formában, mint a *Budapest-Angyalföld* (északi részén a Rokolya utcában álló) *Mária Keresztények Segítsége r. k. temploma*. 1943-ban egy kultúrházból, lelkészlakásból és templomból álló együttes építését célozták meg, majd az első épületrész átalakításával hozták létre 1943-ban a lehetőségek szűkös voltát felismerve a modern formavilágú templomot – ehhez 1946-ban építettek harangtoronyt. A torony építésének (részben érzelmileg értelmezhető, de akár reprezentációs igényként is felfogható) szándéka hosszan fennmaradt a vizsgált periódusban, kisebb, egyszerűbb templomoknál még az 1950-es években is igényként fogalmazódott meg: *Kömpöc Nagyboldogasszony r. k. kápolnája* bejárati homlokzatának átépítésével 1953-ban épült fel az Árkay Bertalan tervezte, de jelentős módosításokkal megvalósuló harangtorony.

Az építészeti értékelésünk szándékai szerint jobban fókuszba vont új építészeti beavatkozások tekintetében a korábbiakban említett távolságtartó magatartás azonban nem jellemző. Az építési korszakban közelebb álló templomépületek esetében már modern építészeti felfogásban fogant hozzáállásokat ismerhetünk meg. A progresszívebb építészeti beavatkozások sorából kiemelkedik a *Budapest XXII. kerületi Baross Gábor telepi Jézus szíve r. k. templom (6. ábra)* helyreállításának folyamata. Az Irsy László tervei szerint neobarokk stílusban készült szakrális épület alapkövét 1933-ban helyezték le, majd abban az évben fel is szentelték a templomhajót.⁶³ Tornyt akkor nem építettek hozzá, barokkosan hullámzó, oromzatos főhomlokzata alkotta meghatározó képét az épületnek. A fővárosban zajló háborús összecsapások következtében megsérült templom helyreállítását Kismarty-Lechner Jenő tervei szerint végezték, aki a befogadóképesség növelése érdekében kórúst is tervezve területileg egy további traktussal bővítette az alaprajzot az utcai főhomlokzat vonalánál.⁶⁴ 1947–1951 között valósulhatott meg a helyreállítás és a torony építése, melynek befejeztével a korábbi neobarokkos jegyek a külső homlokzatról teljesen eltűntek (a barokkos-volutás oromzat az átépítéssel megszűnt, a nyíláskereteket nem

⁶³ Bayer Árpád – Pelikán Imre: *Baross Gábor-telep története. Kezdetektől a Budapesthez csatolásig*. Baross Gábor Telepi Polgári Kör, Budapest 2014. Irsy László készítette az új Felső-krisztinavárosi „nagytemplom” tervét, mely végül nem valósulhatott meg; a két világháború között Irsy közel 20 templomot tervezett, többek között Balatonföldvár, Budapest-Rákoshegy, Isaszeg, Komló, Maglód, Nagytarcsa, Szilasbálhás római katolikus templomát. Legismertebb munkája, a veszprémi Árpád-házi Szent Margit-templom (1938) a reá leginkább jellemző neobarokk stílusban épült. *Magyar katolikus lexikon* <<http://lexikon.katolikus.hu/I/Irsy.html>> (Utolsó megtekintés: 2015. 06. 7.)

⁶⁴ Az 1946 nyarán készült tervek még a neobarokk homlokzat elé épített toronnyal számoltak – annak főtengeyi íves vonalvezetése tehát az illesztés igényéből következett. Tehát egy építészeti problémára történő formai reakció hívta életre a mozgalmas felületű tömeget. A bővítés igénye az 1947 tavaszán megkezdett építkezéskor merült fel, az építész a megformált tornyt gyakorlatilag elhúzta a templomtömegetől, és a két épületrész összevarrása később történt meg. A korai tervekben szerepelt még keresztház építése is, de ez költségigény miatt elvetésre került. A *Historia Domus*ba tett, Kismarty által 1958-ban írt jegyzeteket forráshűen közli: „A templombővítés tervezési munkái. Írta: Dr. Kismarty-Lechner Jenő építész, Műegyetemi rk. tanár a Képzőművészeti Főiskola ny. tanára”. *Barossblog* <<http://barossblog.blogspot.hu/2014/06/egy-epiteszdinasztia-baross.html>> (Utolsó megtekintés: 2015. 06. 7.)

helyezték vissza a hajó szegmensíves ablakaira, csak a szerkezeti szerepet játszó homlokzati pilléres tagolás maradt meg, felette egyszerűen tagozott főpárkánnyal), a főhomlokzat elé épített, törtvonalú konkáv oldalfelületekkel és konvex ívvel formált lapos tetős toronnyal modernista felfogású templom jött létre. A torony formálása Kismarty-Lechner Jenő 1940-es évek eleji formakísérleteinek jegyeit viseli magán: az ő modern építészeti kísérletei számos konzekvensen továbbfejlesztett tanulmánytervben és az egyetemen konzultált hallgatói tervekben ismertek.⁶⁵ Megvalósult munkái közül (Budapesten) a Hűvösvölgy-remetekertvárosi Szentlélek r. k. templom (1938–42) konkáv ívekkel képzett portikuszfülkéi és az albertfalvai Szent Mihály r. k. plébániatemplom (1939–41) markáns toronyképzése, valamint bejáratának egyszerű szemöldök-lemezes kiképzése rokon.⁶⁶ A belsőben ugyanakkor nem eszközöltek ilyen jelentős változtatásokat: megmaradt a neobarokk kosáriríves dongaboltozat, ahol az erősítő hevederek a külsővel hasonlatos tagolású pillérmegtámasztással bírnak. Az épület az 1958-as átépítéssel⁶⁷ és kvalitásos művészeti alkotásokkal gazdagodva nyerte el mai formáját.⁶⁸

⁶⁵ Krähling János – Baku Eszter (szerk.): *Építészettörténeti Rajztár 1. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest 2014. Kat. 101607–101717. Különösképp kiemelendő ezek közül egy kisebb templom, a „Nagyréti Rom. Kat. Templom” terve sorozat, mely a korábbi historizáló (bizantizáló, klasszicizáló) vagy épp (felvidéki pártázatos reneszánsz iránti érdeklődéséből eredeztethető) magyaros stílusjegyek és a modern építészeti formakísérletek határán áll építészeti jegyeinek vizsgálatát illetően: uo. Kat. 101628–101629. (Kismarty-Lechner Loránddal közösen szignózott tervek.) Korszakhatárként talán éppen az 1939-es évet tekinthetjük, amikor is azonosíthatóan német modern templomok hatására a gótikus metszésű ívek és masszív kapuzatos megoldások felé fordult: uo. Kat. 101631–101633.*

⁶⁶ A formai átmenetek kérdésköre nemcsak Kismarty, de más modern templomépitőnk munkásságában is vizsgálható részletesebben – különös jelentőséget kap személyes elméleti írása: Lechner Jenő: *Modern és nemzeti építészet. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Heti Értesítője* 1908/16. Újraközli: Hadik András – Pusztai László – Ritoók Pál (szerk.): *Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962), Kismarty-Lechner Loránd (1883–1963). Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának és a BTM Kiscelli Múzeumának kiállítása, Budapest 1990–1991. 77–84.*

⁶⁷ A templom végső formáját ugyancsak Kismarty-Lechner Jenő tervei szerint, melynek kivitelezésébe öcsét, Lorándot is bevonta, valósult meg: 1958-ban a kereszthajós bővítést végleg elvetették, és a szentélyfal – valamint annak megfelelően a sekrestye – végfalának hátrébb történő megépítésével bővítették a belteret, ezzel együtt új szószek és oltárasztal készült, a szentélyzóna a templomtér felé elmozdított áldoztató ráccsal ugyancsak bővült volna. Kismarty egységes belsőépítészeti elképzelései szerint 1 méter magas vöröskő burkolatot kapott volna a templomhajó és oltártér oldalfala is, valamint a liturgikus tárgyak és berendezések egységesen kovácsoltvas anyagból kerültek volna kialakításra. (Lásd: a *Historia Domus* imént idézett szövege szerint.) 1958-ban került a toronyra a keskeny csúcsos végződésű toronysisak is – formai megoldás tekintetében lásd az imént hivatkozott „Nagyréti Rom. Kat. Templom” tervsorozatot.

⁶⁸ Az egyik mellékoltárnál Ohmann Bélának – a „római iskola” egyik kiemelkedő művésze – *Magnificat* szobra áll. A templomhajó hosszoldalán található üvegablakok még 1958-ban készültek el, a Hétfájdalmú Szűzanya témáját dolgozzák fel Peidell János tervei alapján. 1965–1966-ban Bozó Gyula munkája nyomán elkészült a templom teljes berendezése. A templom konzekrálására 1966-ban került sor. A belső legmeghatározóbb eleme a Duray Tibor által tervezett oltárkép üvegablak, mely 1983-ban került az oltártér végfalába üvegpallóból képzett homlokzatfelület elé.

6. ábra. Budapest XXII., Jézus szíve római katolikus templom.
(Forrás: archív fotók a *Historia Domus*ból)

IV.3. FUNKCIÓVÁLTÁSOK, ÉPÜLETBŐVÍTÉSEK, TÉRALAKÍTÁSOK

Az iménti épület továbbépítési munkája esetén már látható jelei mutatkoznak az építészeti formaalkotás szándékainak, melyet alkotói vonatkozásokban és megrendelői igények szintjén is megismerhetünk a vizsgálatunk tárgyát képező két évtizedes korszak emlékeinek áttekintésével. Viszonylag marginális területnek számít a második világháború utáni templomépítésben a funkcióváltással történő szakrális tér létrehozása. Ezen megjegyzésünk arra (az építészeti minőséget a természeténél fogva nem legfőbb kritériumként kezelő) építésmódra vonatkozik, mely az államhatalmi diktatúra alatt a lehető legcsekélyebb kibúvót is igyekezett megragadni közösségi terének létrehozására: a két világháború között jellemző iskola-kápolnák mintájára, igen szerény anyagi körülményeket figyelembe véve, jellemzően lakóházak átalakításával hozott létre gyülekezési helyeket. A pártállam elnyomása alatt az ötvenes években a beszűkülő lehetőségek között mindez egy kiútként is értelmezhető. Több tucat ilyen jellegű „szükségkápolna” épült (pontosabban alakult át) országszerte – számuk növeli a statisztikákat (ezekkel valóban megközelítőleg 300 építésről adhatunk számot) –, de – mint korábban kitértünk rá – építési adatukon túl nincs építészettörténeti jelentőségük. Külön nem térünk ki ezekre az épületekre, csak *Csabacsűd Magyarok Nagyasszonya r. k. kápolnáját* (1950) emelnénk ki, amely a lelkészlakkkal egybeépítve nagyobb családi házként is felfogható.

Ezen számszerűen sok, de kvalitásukban a profán építészetet nem meghaladó épületekhez képest építészetileg jelentős minőségű átalakítások is készültek. Építé-

szeti formálással bíró átalakítás *Somogyapáti Szent Mihály-kápolnája* (1953), mely ugyancsak családi ház átalakításával, de már toronnyal, barokkos volutás, oromzatos kiképzéssel épült meg. A családi ház léptéknél nagyobb épületek gazdagabb téri lehetőségekkel rendelkeztek. *Csökmő Szent László-kápolnája* (1949–1954) uradalmi épület, *Beleg Magyarok Nagyasszonya r. k. temploma* (1948) pedig kovácsműhely átalakításával jött létre. *Domony Jézus szíve* (1955), *Györladamér Szent Kereszt felmagasztalása* (1946) és *Dunatetőtlen Krisztus Király* (1946) r. k. temploma esetében magtárak átalakításával hoztak létre szakrális teret a hívők – az utóbbi esetében építészetiileg kifejezetten izgalmas, triangulációs formakezeléssel.

A vizsgált korszakban szinte egyedülállóak azon templomépítések, ahol a meglévő templomépület jelentős kiegészítésével oldották meg a (már korábban is jelen lévő, csak megépítésében elhalasztott) bővülő téri igényeket. Míg a századfordulón és a két világháború között is számos templomátalakítás valósult meg (általában az épület fő tengelyére merőleges irányba felfűzött új terekkel), addig e funkcióbővülés az 1945-öt követő évtizedekben nem jellemző alternatíva a templomépítésben. *Napkor Szent István király r. k. templomát* 1948-ban bővítették (7. ábra). A középkori eredetű, kora gótikus, szabálytalan négyzetes oltárteret a barokkban nyugati középtornyos kiképzéssel bővítették – e teremtemplom északi hosszfalát kibontva

7. ábra. Napkor, Szent István király római katolikus templom bővítése (1948. Fotó: Vezse Bianka)

közel hasonló méretű, élszedett téglány formájú oltártérrel bővítették, déli oldalfala mentén pedig az eredeti térméret mintegy másfélszeresét meghaladó templomhajót hoztak létre. Az új főbejáratnál karzattal kiegészülő templomtér egyszerű nyeregtes tömegét gádoros formálású bejáratú előépítménnyel gazdagították. A bővítés építészeti formálása a két világháború közötti modern építészeti elemek és hagyományos stílusjegyek határmezsgyéjén mozog: miközben támpilléres kialakítása neogótikus, nyílásformálása és díszítőfestése neobarokk jegyeket hordoz, az átalakításnál korszerű vasbeton szerkezeteket alkalmaztak.

Igen különleges építészeti feladat a szabadtérformálás. Ennek viszonylag kevés számú példáját itt elemezni azért indokolt, mert – mint az iménti átalakítás is mutatja – a formaképzés vonatkozásában nem tehetünk egyértelmű állásfoglalást a kövendő stílust illetően. A búcsújáró helyek minimális építészeti keretet jelentő erdei építményeinek változatossága is jól mutatja e sokszínűséget. Egy 1943-ban létesített lourdes-i Mária-barlang köré a második világháború után felerősödő zarándoklat jelentőségének kiemelésére emelték *Sáta lourdes-i Szűz Mária-kápolnáját* (1946). Az egyszerű kőműves munkához képest gazdagabb, neogótikus stílusban épült meg *Balatonszemes (Bagolyvár utcai) Nagyboldogasszony-kápolnája* (1946), melynek téglaburkolatos falát és idomtéglaából rakott egyszerű párkányzatát az oromzatnál és a lábazatnál vöröskő armírozás egészíti ki, a falszövetbe véletlenszerűen elhelyezett további kövekkel festői hangulatot eredményezve. *Győr-Kiskút Segítő Szűz tiszteletére épített kápolnája* (1947–1948) az 1928 óta egyre nagyobb számban érkező zarándokok szabadtéri miséinek biztosít modern építészeti keretet. A félköríves nyílásképzésű kétoldali árkád ívesen meghajlított épülettömegei a középtengelyben kiemelt, lapos tetős, szikár tömegformára fókuszálnak: a kimagasodó épülettömeg magasabb térarányú, nagyobb előteret formál, a fedett kápolnatér egy monumentális félköríves nyílással fordul a szabad tér felé.

Az építészeti tér keretei és a szerkezeti kötöttségek között megvalósuló korábbi példák átvezetnek bennünket a második világháború utáni templomépítészet formaiságot értékelő megközelítésének igénye felé, melyet a szabadtéri misézőhelyek bemutatott kápolnái is jól prezentálnak: kettősséget a modernebb és hagyományosabb építészeti elemek alkalmazásában. Míg eddig az építés módozata felől a jellemző (helyreállító-továbbépítő) tevékenységek mentén vizsgáltuk a korszak templomépítési gyakorlatát, a következőkben új építési templomok stíluskritikai értékelését adjuk, egy tipológiai vázlat létrehozására törekedve.

IV.4. A „RÓMAI ISKOLÁS” MODERN TEMPLOMÉPÍTÉSZET FOLYTONOSSÁGA 1945 UTÁN

A háborúban jelentősen megsérült templomok helyreállítási kérdéskörét már érintettük, amivel a rekonstrukció műemlékileg is elfogadott folyamataiba nyerhettünk bepillantást. Meg kell vizsgálnunk ugyanakkor azon eseteket is, amikor az elpusztult templomok helyén alapjaiból új templomot emeltek. Előfordult, hogy a korábbi épü-

let stílusjegyei határozták meg az új templom megjelenését: kisebb, vidéki templomoknál a kései historizmus jegyei jelen voltak, amit tanulmányunk következő fejezeteinek egyikében elemezni is kívánunk. Kutatásunk szempontjából azonban lényegesen érdekesebbek azok a megvalósult példák, ahol a korábbitól karakteresen eltérő stílust és szerkesztést alkalmazott az építész. A háború előtti modernista irányvonal folytatása érezhető az építészet és a képzőművészet terén is.⁶⁹ A sürgető politikai körülmények, az eszkalálódó hatalmi vallásellenesség felismerésével az egyházak berkein belül gyors döntéseket kellett hozni: nem volt idő és lehetőség, hogy a vidéki településeken is a templomépítészetben gyakorlott neves, jellemzően budapesti tervezőket bizzanak meg (többjük nagy helyreállítási munkákban és az újjáépítésben volt elfoglalt amúgy is), így legtöbbször a régióban tevékeny – általában az egyházmegyei vezetők által ismert – mesterekhez köthetőek az új építések.

A Kelet-Magyarországot a fővárossal összekötő főút mentén található Heves megyei Maklár 18. század végén épült római katolikus temploma – a már sokat emlegetett harci eseményekben – 1944. november 16-án robbantás következtében semmisült meg. Az épület jelentős részén boltozatmagasságig álltak a falak, de az érsekség döntése értelmében új templom építéséhez fogott hozzá az egyházközség 1948-ban. A terveket jegyző Márkus Béla⁷⁰ a romokból felhasználta a jelentős mennyiségű téglát, és a korábbinál közel kétszer nagyobb templomot tervezett modern építészeti megoldásokkal. Az észak–déli tengelyű *maklári Szentháromság r. k. templom* (1948–1950) a település tölcésrszerűen megnyíló széles parksávjának déli végében található (8. ábra). A nyugati oldalra helyezett torony egyértelmű gesztus a mellette elhaladó főút felőli feltárulás megerősítésére. A fűrészelt kőburkolatos homlokzat súlyossága középkorias hangulatot kelt. A főhomlokzat központi elemei a kőkeretes rózsablak és fölötté a burkolat síkjából enyhén kiemelkedő latin kereszt. Az oldalhomlokzati síkplasztika árnyékhatásai finomítják a külsőt. A torony formálása az 1930-as évek magyar modern templomépítészetét idézi: eszünkbe juthat a Rimanóczy Gyula által tervezett Budapest-pasaréti Pádai Szent Antal ferences templom (1931–1934), de Kotsis Iván balatonboglári Szent Kereszt felmagasztalása r. k. temploma (1931–1932) is szolgálhat előzményként e formálás értékelésekor.

⁶⁹A két világháború közötti hazai templomépítészet nem foglalt állást olyan egyértelműen a történeti és modern formavilág alkalmazását tekintve, pedig a katolikus egyházban – éppen az olasz novecento kapcsán – progresszív kísérletek zajlottak; lásd többek között XI. Pius pápa értékelése kapcsán a modern egyházművészet magyar percepcióját: Baku Eszter – Csíky Balázs: Hagyomány és újítás: Katolikus egyházművészet a két világháború közötti Magyarországon. In: Mózessy Gergely (szerk.): *Prohászka-tanulmányok, 2009–2012*. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár, Székesfehérvár 2012. 286–308.

⁷⁰Márkus Béla munkásságáról kevés adatunk van – nem hiteles életrajzát további kutatások kiindulásaként mégis közölnénk. Eger térségében tevékenykedő építészmérnök volt, aki elsősorban kivitelezéssel foglalkozott, de készített több helyreállítási tervet, valamint Heves megyei templomok tervezései is fűződnek a nevéhez. Részt vett a Wälder Gyula tervei alapján elkészült egri Eszterházy Károly Főiskola Gyakorló Általános Iskolájának és Gimnáziumának építésében is 1926–28-ban. Az MTE Egri Bükk osztály Építészeti szakosztály tagja, egy ideig jegyzője. A II. világháborúban bombatalálat miatt megrongálódott egri Markhot Ferenc Kórház patakparti szárnyának felújítási terveit készítette, melynek tényleges renoválására és részbeni újjáépítésére csak 1954–1957 között került sor.

A belső formaképzés és a kapuzat kapcsán Kismarty-Lechner Jenő már megidézett Budapest-albertfalvai római katolikus templomának geometrikus mintázata jelenik meg: középpilléres „zarándokkapu” jellegű osztás, csúcsíves homlokzati béllet, belül csúcsíves tér-nyílás áthidalókkal. A karzat alatt szélfogón keresztül jutunk a templomtérbe, ahol az ablaknyílások formáját tovább hangsúlyozzák a csúcsíves boltövek. A gótika 20. század közepi miszticizmusa ez itt, kapcsolódás a német területek megújító szándékú stíluscsoportjához, melyet Dominikus Böhm neu-ulmi Keresztelő Szent János (1922–1927) és Fritz Höger berlini Hohenzollern Platz-i temploma (1930–1933) jelenít meg a kezdeteknél.⁷¹ Az egyszerű térszerkesztés ellenére mozgalmass az összehatás. Az egyik mellékoltár a korábbi templom főoltára volt, illetve a keresztelőkút is a romok közül lett kimentve – a történeti folytonosság jegyében (a takarékoság és hagyomány miatt is) megfértek a régi berendezési tárgyak az új építészeti stílussal.

8. ábra. Maklár, Szentháromság római katolikus templom, belső (1948–50. Építész: Márkus Béla. Fotó: Urbán Erzsébet)

⁷¹ E kialakítás sokat foglalkoztatta modern építészeinket Somogyi Antal számos progresszív német templomépítészeti alkotást is bemutató könyvének hatásaként. Somogyi Antal: *A modern katolikus művészet*. Dom Kiadás, Budapest 1933. A zarándokkapu motívum pedig ugyancsak középkori utalás. Árkay Bertalan hagyatékában fennmaradt, a soproni Szent Imre-templom 1938-as tervpályázatának továbbtervezésével készített tanulmányterve foglalkozik kétkapus-középpilléres homlokzati megoldással is. – Árkay 1945 utáni templomépítészetéről: Urbán Erzsébet – Vukoszávlyev Zorán: Árkay Bertalan templomépítésze a második világháború után. *Architectura Hungariae* 15 (2016) 1. 7–42.

9. ábra. Kerecsend, Világ Királynője római katolikus templom (1960–1997. Építész: Márkus Béla. Forrás: a szerzők archívumából)

A progresszív modern építészeti formajegyek hazai templomépítészetünkben a sokat idézett Győr-gyárvárosi templomnál tűntek fel először, a városmajori templom pedig korát messze meghaladóan egyik legtökéletesebb modern templomunk lett. A két templom építészeti formálásában ritkán szoktak jelentős stílusbeli különbségeket felmutatni – de miként a bemutatott maklári templom összehasonlító leírásából is feltűnik, a stílusjegyek alkalmazása gazdag összképet eredményezhet. Nem kívánunk jelentős különbséget tenni az olasz modern építészet hatására a hazai templomépítészetünkben is kibontakozó „római iskolás” modern építészet, valamint a német területekről eredeztethető hatások között, mégis kíséreltet tennénk értékelő bemutatásunkban arra, hogy a két hatás tisztább szétválasztása mentén egy a funkcionális-mérnöki logikának jobban megfeleltethető, alapvetően tiszta geometriai formákra építő tervezőmetódus és a stíluselemeket fenntartásokkal kezelő, előzőhöz képest kompromisszumosabb formakövetést alkalmazó templomok között választóvonalat húzzunk. Fejezetünkben a „római iskolás” modern építészeti formatanulmányokat követő alkotások elemzésén keresztül jutunk el a jól elkülöníthetően kezelhető, konzekvens logikát alkalmazó, modern építész-tervezői módszert követő alkotásokig, melyek valójában már tanulmányunk (idő- és stílusbeli) keretein kívülre mutatnak, az 1960-as évek elején tapasztalható építészeti pluralizmus felé.

A közvetlenül Maklár melletti *Kerecsend Világ királynője r. k. templom* (1960) elődje szintén az 1944 végi harcokban semmisült meg – építésére azonban csak másfél évtizeddel később kerülhetett sor Márkus Béla korábban elkészített tervei szerint.⁷² A főutcán álló templomról fennmaradt, a tervező szignójával ellátott lát-

⁷² A 1732-ben épített, majd 1770-ben megnagyobbított középtornyos barokk templomot a kivonuló német csapatok 1944. november 16-án robbantották fel. A templomról bővebben: Branyiczky Andrásné: *A kerecsendi templom története*. Kerecsendi KALÁSZ és Kerecsendi Német Kisebbségi Önkormányzat, Kerecsend 2011.

ványterv utcavonaltól hátrébb húzott, a szomszédos telkek határáig ívezetes kolonnáddal kivezetett, egységes beépítést mutat, egytornyos megoldással (9. ábra). A templomhajó szélességével megegyező méretű, rizalitszerűen előre húzott tömeg a terven a Budapest-pasaréti templomra utaló megoldást vet fel: magasra futó háromnyílásos árkádja négyzetes pillérekkel lett volna kialakítva (hasonlatosan Böhm neu-ulmi templomának kapuzatához). E formaelemek nem valósul(hat)tak meg: a négyzetes hasáb alépitményen elhelyezett koronázó harangszinti, nyolcszögletű laternaelem pilléres kiképzés helyett nyílásokkal tagolt falas kialakítású lett, a kapuzat felett – Árkay Bertalan balatonlellei templomának megoldásával – hatalmas félköríves megnyitás található.⁷³ A templomtérbe két köztes letámasztással létrehozott karzat alatt lépünk be. A háromhajós templom alaprajzi cizelláltsága a két világháború közötti modern templomépítészeti hagyományokat követve álbazilikális szerkesztésű, melynél az oldalhajók keskeny kialakítása jól strukturálja a térhasználatot. A kápolnasorrá minősülő oldalhajók a „római iskolás” modern formálásnak megfelelően félköríves áthidalókkal tagoltak. Az oldaltérbe 4 félköríves ablakon keresztül áramlik be a fény, és a kis köríves megnyitásokkal könnyedebbé tett harántfalakon reflektálva kerül a fő térbe. A főhajó szélességével azonos alaprajzi méretű és térlefedésű szentélytérbe két fellépés vezet (mellette az oldalkápolna sor elmarad), és további félköríves apszis zárja a templomteret alacsonyabb térfedéssel. Ez az utolsó térelem némileg ellentmond a modernista hagyományú térszervezésnek, ráadásul ablak nélküli kialakítása sötét térelemet alkot. Hasonlóan átgondolatlannak hat a szentélyhez nyugati oldalon hozzáépített sekrestye is, melynek félnyeregretős megoldása csökkenti a templom egységes tömegformálásának monumentalitását.

Mélykút Árpád-házi Szent Erzsébet r. k. temploma (1959–1961) ugyancsak a periódus kései munkái közé tartozik, de tiszta komponálásával az előző épületek irányvonalához köthető (10. ábra). A község központjától távolabb eső Marschall-telepen, a Gányó-soron lévő plébániaházat (az iménti terven látott nagyvonalú gesztussal) félköríves árkáddal kötötte át a templomhoz Mezős Mihály tervező. A csatlakozásnál felállított torony markáns, tömör, vertikális épületelem, melyet keskeny ablak hasít fel középvonalban, tetején kipilléresített sokablakos laterna koronázza – ismét csak Árkay–Rimanóczy–Kotsis olaszos campanile-tornyaira utalhatunk vissza. Egységes tömeggel kezelt épületkompozíciója monumentális hatású homlokzatot eredményez: a nyugat felé néző utcai főhomlokzat hatalmas hármás ablaka fénnel árasztja el a belteret. A templomtérben oldalt magasra helyezett félköríves záródású ablakok ritmikus sora vezet a félköríves szentélynyílás felé, mely jelentős szélességsökkentéssel irányítja a figyelmet az oltártér egyenes lezárású hátfalára. A szentély kiemelkedő jelentőségű alkotása a 1949–1955 között helyi hitoktatóként itt működő, az elkövetkező korszak egyik legjelentősebb egyházművészeti alkotójává váló Prokop Péter

⁷³ Nem tartozik szorosan tárgyalt korszakunkhoz, de a formák elsődleges megjelenése szempontjából fontos utalunk rá: a monumentális hatású homlokzatmegnyitás eredetét a Győr-gyárvárosi templomnál találhatjuk, ugyanakkor kedvelt megoldás volt más építészek alkotásainál is, többek között Kisbágy Avilai Szent Teréz-temploma (1940) esetében – a két világháború közötti templomépítészeti kutatása jelen tanulmányunk előzményeinek feltárása szempontjából is fontos feladat.

10. ábra. Mélykút Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus templom (1959–1961. Építész: Mezős Mihály. Fotó: a szerzők archívumából)

(1919–2003) hármastólár-képe, mely drámai magasságokban helyezkedik el a szentélytérben meredek felvezető lépcső tetején elhelyezett oltárasztal felett. Márkus Béla két temploma és Mezős Mihály mélykúti épülete még a háború előtti modernista vonásokat hordozza: számos nagy templomépítő mester alkotásainak reminiscenciáját adják, a jól ismert formajegyeket egyedien komponálva.

A modern szerkezet és történeti forma legszikárabb viszonyrendszere a *Budapest-rózsadombi Kapisztrán Szent János-templom* (1948–1949) esetében olvasható ki. A Say-Halász Antal tervei szerint létrejött épület magas podeszten helyezkedik el – oldalt helyezett lépcsősor vezet fel a bazilikális épülettömeg elé. A háromhajósna tűnő épülettömeg merész szerkezeti megoldással valójában teremtemplomot rejt: az oldaltömegek tetőlejtésének megfelelően döntött gerenda-erősítésű vasbeton födémre támaszkodik a kiemelkedő „középhajó” szerkezete, mely üveg-felülvilágítóként sávként fedi a templomteret középvonalban. Sok hasonlóságot fedezhetünk fel e templom szerkezeti-formai megoldásait illetően a Dominikus Böhm és Martin

Weber által tervezett dettingeni Szent Péter és Pál-templommal (1922–1923). Az oromzat hármass nyílására a szentély-diadalnyílás nyugodt, négyzetes keretelése válaszol. A szentély mellé északról elhelyezett zömök harangtorony felett bravúros, meredek gúlasíkok lezárását éleinél gerendákkal imitáló megoldás született. A templom – társzművészeti alkotásaival is egyetemben – a „római iskolás” modernizmus jegyeinek absztrakt megidézése komplex egységben.⁷⁴

Ezt a végletekig feszített egyszerűsítést és elvonatkoztatást korszakunkban nem tapasztalhatjuk más példákon, talán csak e tanulmányfejezet végén felvonultatott esetekben – akkor is inkább a szimbolikus geometriai kompozíció okán jut el az építész ilyen mérvű absztrakcióhoz. A befogadó közeg, a hívők szempontjából elemeiben beszédesebb építészeti formálás volt a megszokott az 1945-öt megelőző és követő másfél évtizedben. A modern építészet szerkezeti fejlődéséből következő téri és kompozíciós lehetőségeket alkalmazva nagyobb feszítávok és összefüggőbb terek jöhettek létre – de ezek alkalmazása csak lassan vezetett a formai elemek elcsendesítéséhez.

Győr-Ménfőcsanak Nagyboldogasszony r. k. templomának (1948–1949) megépítése a hívek hosszú ideje kitartó akarátának köszönhető. Mintegy 25 évig a Bezerédj-kastély kertjében álló kápolnában tartottak istentiszteleteket, mígnem a második világháború után, 1948 májusában elkezdték Hegyi György győri építészmérnök tervei szerint a templom építését. Már az év karácsonyán szentmisét tartottak benne, de csak a következő év nyarára készült el teljesen, 1949. augusztus 21-én került sor a felszentelésre a győri megyéspüspök celebrálásában. A modern építészet letisztult formái köszönnek vissza a kompozícióban: egyenes záródású nyílások és diadalív, négyzetes szentélytér, egyszerű nyeregrető képezte épülettömeg, oromzatos főhomlokzat, melléje északról elhelyezett modern lezárású torony került. A belső tér tiszta szerkezeti rendszert mutat: a belülről látható falpillérek gerendás síkmennyezetet tartanak, a szentélyteret rácsos gerendafödém fedi, déli oldalról szinte teljes magasságban megnyitott ablakkal. Ez a szerkezeti következetesség jellemzi a közeli *Csáfordjánosfa Szent Imre-templomát* (1948–1951) is. A Hochholtzer Ödön által tervezett épület különlegessége a szentélytér magasan megemelt épülettömege, mely laterális megvilágítást biztosít az egyébként félköríves fülkével bővített szentélynek (lásd Árkay Bertalan városmajori⁷⁵ vagy Weichinger Károly pécsi pálos templománál⁷⁶). Szép arányú főhomlokzatának egyetlen dísze, a bejárati előtető felett elhelyezett körablak ugyancsak egy történeti utalásnak tekinthető a letisztult modern formalelemek között. Hasonlóan nyugodt építészeti elemkezelést mutatnak további temp-

⁷⁴Rév Ilona könyvében e templomot a „római iskola” záróakkordjaként értékeli – mint látjuk, hibásan, hiszen a stíluskör jóval több példával és a korszakban messzebb mutat, mint ahogyan (lekicsinylően) ő kezeli. Rév Ilona: *Templomépítészetünk ma*. Corvina Kiadó, Budapest 1987. 37–38.

⁷⁵Ne feledkezzünk meg a tudományosan leginkább feltárt templom publikációiról: P. Szűcs Julianna: A városmajori templom építéstörténete és kora. *Ars Hungarica* (1977) 1. 61–86.; illetve Ritoók Pál: *Budapest Városmajori templom*. (Tájak, korok, múzeumok Kiskönyvtára 556.) TKM Egyesület, Budapest 1997.

⁷⁶A pécsi pálos templomról bővebben: Baku Eszter: Weichinger Károly és a pécsi Pálos templom és kolostor építéstörténete. In: Sarbak Károly (szerk.): *Pálosaink és Pécs*. Szent István Társulat, Budapest 2016. 133–156.

lomok: *Isaszeg református* (1948–1949), *Söréd Szent Mihály* (1952), *Nagyalásony Szent István király* (1954), *Mór-Felsődobos Szűz Mária királynő* (1959) és *Kutas Szent Anna* (1947–1950) római katolikus temploma.⁷⁷ *Budapest-Széphalom Jézus szíve r. k. templom* (1948–1951) az akkori engedély megfogalmazása szerint „szükségkápolnaként is igénybe vehető kultúrháznak” épült. Marosi Sándor tervező olyan nemes arányokat alkalmazott, hogy az épülettömeg szakralitása az ezredforulón hozzáépült előtetővel együtt ma is érvényes.

Tátlár Mária Világ királynője temploma (1950) bár formailag kötődik az emlékcsoport esztétikai megjelenéséhez – különösen a toronyformálás modern megoldásával –, mégis a templomhajó külső támpilléres szerkezeti megtámasztása inkább történeti formaidézetnek fogható fel – az ugyancsak erőltetettnek ható hevederes donga térlefedéssel együtt. *Pitvaros Nagyboldogasszony r. k. templománál* (1950) a makói városi főmérnök, Szabó Imre hasonló megfontolásból alkalmazhatott külső támpillérendszer, hiszen az épület méretrendje nem indokol ilyen szerkezetmegerősítést. A karakteres oromzatos főhomlokzati megoldás ugyanakkor e csoporthoz sorolja a templomot.⁷⁸

Kaposvár (Donner) Szent Kereszt (1947), *Soponya Oltáriszentség* (1959) római katolikus és *Aba református templomának* (1948–1950) árkádívекkel képzett (nartex) előtere a „római iskola” formajegyeinek megjelenése kapcsán a témakör újrafelvételét hozza példánk sorában, melyet részletesebben egy protestáns templomon értékelnénk. *Mocsa református templomának* építésére 1951-ben készült el Rab István és Horváth Bálint építészek terve, az ún. „Sántha-féle” tervek nyomán (*II. ábra*). Az ügyiratok intézése lassan haladt, de végül 1952–1954 között felépítették a ma is látható templomot.⁷⁹ A templom egyhajós, görögkereszt alaprajzú tömegét a különálló toronnyal árkádsor kapcsolja össze, ami a főhomlokzaton fellelhető ívsor folytatása. A templom fő homlokzatán kör alakú rózsablak kapott helyet. A rózsablak megjelenik az oldalsó és hátsó oromzatos homlokzatfelületeken is. A templomtér – a tetőszerkezet alsó térrészét is magába vonva – hosszirányú lefedést kapott faburkolattal. A középén álló úrasztalra nemcsak a hajó padsorai fordulnak két oldalról, hanem a kisméretű keresztoszár is. A keresztoszár másik vége nem alkotja a térbelső részét, a szószék mögött hivatali előkészületi helység található. A zömök arányú épülettömeg utcai megjelenése kiegyensúlyozott: a köríves nyílások alkotta

⁷⁷ Utóbbi Somogy megyei templom tornya a történeti hagyományoktól idegen formavilágot mutat: 1995-ben készült el a Felső-Tisza vidékére jellemző sisakformálással.

⁷⁸ A templom létrejötte különleges történeti előzményekkel bír. 1948 májusában Mindszenty József bíboros érsek makói látogatásakor tervezett programját megváltoztatva ellátogatott a közeli Pitvarosra a (szlovákiai) Csallóközből lakosságcsereével kitelepített gutai magyarokhoz. Biztatta őket a templomépítésre – az evangélikus szlovák faluban római katolikus templom létrehozására. 1949 júliusában kezdték el az építkezést Kiss Ferenc (egykori makói) plébános vezetésével. 1950 virágvasárnapján állt a templom.

⁷⁹ 1968-ban készült hozzá a torony és az árkádsor Dittler Pál tervei alapján. 1975-ben elkészült a ma is használt parókia. 1996-ban Nyíri Mária tervei szerint teljesen felújítják a templomot. 1998-ban a székeket Szendi Péter győri műhelyéből natúr fenyőfa padokra cserélték ki Szaksz Vince és Sándor János tervei alapján. 2003-ban alakítottak ki mellette a régi iskolaépületből egy gyülekezeti otthont teremmel. 2011-ben a torony korábbi modernista lezárását elbontják, az új sisakvégződés archaizáló formát kap.

árkád a főhomlokzat teljes szélességét átfogja, felette a rózsablaak éppen csak utal a vallásos funkcióra – a később épült különálló torony jól egészíti ki a családi házas léptékű templomtömeget, az íveket folytató árkádfolyosó a nemesebb lépték felé történő váltást segíti.

A toronnyal egybeépített árkádives tornác erőteljes-plasztikus formai elemnek bizonyult, a korszak egyik legkedveltebb megoldásává érett. Kimagasló építészeti minőségű alkalmazása valósult meg számos viszontagság közepette a Tolna megyei *Szedres Árpád-házi Szent Erzsébetnek dedikált templománál* (1947–1956). 1947 májusában határozta el a gyülekezetet vezető lelkész az építkezést, amit egy évvel később meg is kezdtek, bár az engedélyezés még nem volt meg. A Taray Lajos és Kővári Lajos építészek tervei szerint épülő templom hivatalos alapkövetétele 1949. szeptember 16-án zajlott. Munkafelajánlásokkal és részletekben vásárolva a szükséges építőanyagot haladt az építkezés. Időközben újabb és újabb szigorító intézkedések kerültek bevezetésre: az államhatalom az építőanyagok kiutalását is felügyelte, aki nem hivatalos úton szerzett építőanyagot, börtönbüntetést kockáztatott. 1952-ben egy téglavásárlásos ügy kapcsán koncepciós perben elítélték a plébánost – de az építkezés mégsem szakadt meg.⁸⁰ 1956. szeptember 16-án, tehát mintegy 7 évvel az

11. ábra. Mocsá, református templom
(1947–1951. Építészek: Rab István és Horváth Bálint. Fotó: Tóth Zsuzsanna)

⁸⁰ A templomépítés viszontagságos történetéről és a papi személyek korabeli megpróbáltatásairól: Fejős Károlyné – T. Murányi Erika: *A szedresi templom téglái – Marycz Elemér atya emlékére*. Babits Kiadó, Szekszárd 2005.

12. ábra. Szedres, Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus templom (1947–1956. Építésszek: Taray Lajos és Kővári Lajos. Fotó: Urbán Erzsébet)

alapkőletétel után szentelték fel a templomot, az építkezés befejeztét jelentő toronykereszt elhelyezésére 1963-ban került sor (12. ábra). Az alaprajz tervezését a két világháború közötti, modern szerkezeti rendszereket alkalmazó stíluskörhöz köthetjük. Négy hatalmas téglapillér osztja a térhasználatot kilenc mezőre – nagy fesztáv-áthidalásokat alkalmazva a kiegyensúlyozott szerkesztés, a centralitást is magában tartalmazó megoldás átlátható teret eredményez. A csúcsíves tehermentesítő ívek Kismarty-Lechner Jenő 1930–40-es évekbeli formai kísérleteit idézik, mely a korabeli német templomépítészetből megismert gótika misztifikált világát öntötte formába korszerű szerkezetekkel – e formálással már többször foglalkoztunk jelen fejezetünkben. Az egységes nagy nyeregtető alá fogott templomtér mindhárom hajója síkmennyezettel fedett. A kívülről egyenes szentélyzáródás a beltérben poligonális törésekkel formált – a mellékterekbe átvezető nyílások harmonikus hármasságot alkotnak a tengelyben lévő, gótikus vonalú, nagy színesüveg ablakkal, mely a kisgyermek Árpád-házi Erzsébetet ábrázolja szüleiével. A kompakt épülettömegben a szentélyrészt csak a kontyolt tetőforma jelöli, miközben a bejárat kapuzatképzés hangsúlyozza egyértelmű az építészeti kompozícióban. A főút térré kiszélesedő kereszteződésében hangsúlyosan áll az oldalra helyezett, campanile-szerűen formált, magasba törő torony, melynek kialakítása – szinte formaazonosan – Rimanóczy Gyula pasa-

régi templomának formavilágát idézi. A két világháború között elterjedt megoldás, a háromnyílásos árkádos kapuzat újabb példáját találjuk ezen alaprajzi formálásában előre mutató templomépületnél.⁸¹

Gyakran előfordult, hogy az egyházi iskola 1948. évi államosítása lendítette előre a közösség templomépítési szándékát. Gyors döntések alapozták meg a Veszprém megyei *Hárskút Magyarok Nagyasszonya r. k. temploma* (1949–1951) létrejöttét az alig 700 fős település főutcáján (13. ábra). A település felső, északi határában álló majorságban egykoron állt kápolna a kollektivizálás elindulásakor elbontásra lett ítélve⁸² – csak a helyi lelkész gyors cselekvéseinek köszönhetően kaphatta meg a közösség kárpótlásul a telket a település közepén, ahol egy év leforgása alatt megépítették templomukat Vándor Ferenc⁸³ egyházmegyei főépítész tervei szerint. A tömeget az aszimmetrikusan elhelyezett torony határozza meg, mely gyakori az ekkoriban épült templomoknál, ott, ahol nem a hagyományos falusi templomépítéssel szimmetrikus, középtornyos mintáját követték. Itt ez különösen szerencsés döntés volt: a torony a közúthoz közelebb került, a településre érkezve még messzebből kitűnik a lakóházak közül. A kőlabazatú kerítéssel határolt, rendezett templomkert és a központi északkelet–délnyugati tengelyű elhelyezés jelzi, hogy még a nehéz időkben is kitüntetett szerepe volt a térségben az egyháznak. A külsőn a részletesen kidolgozott torony és az árkádíves bejárat dominál – a közel déli tájolásnak köszönhetően jól érvényesül a fény-árnyék hatás. A főhomlokzat egyszerű szerkesztésű, de kellemes arányú. A térségre jellemző terméskő burkolat a bejárat környékén koncentráliódik, a templomhajón már csak a labazatnál jelenik meg. A térbelső természetes egyszerűségű, építészeti formálás a tetőszerkezettel egybeépített mennyezet és az oltár hátfalának kialakításánál jelenik meg. A karzat alatt a templom tengelyében lépünk be, oldalt kisebb téregységek helységei találhatók. A lépcsőzetes kialakítású faburkolatos síkmennyezet a teremtemplom középtengelyét hangsúlyozza. A félköríves ablakok egyenletes ritmusa a szentély határvonalát jelölő diadalív felé vezeti a tekintetet. A kovácsoltvasból készített légies áldoztató rács jelölte a közel négyzetes alaprajzú, egyenes záródású oltárapszis kezdetét. A két lépcsővel feljebb emelt szen-

⁸¹ Rimanóczy Gyula budapesti, Bosnyák téren álló Pádai Szent Antal-temploma (1941–1946) – alaprajzi megoldásaiban – több vonatkozásában is hasonlítható e templomhoz.

⁸² Az egykori kápolna stílusjegyeit hordozó, háttal miséző oltárasztalt a plébános átmentette az új templomba: az oltárból nyíló és kívülről is megközelíthető imádsági kápolnában lett felállítva.

⁸³ Vándor Ferenc pontosabb életműadataival még adós az építészettörténet-írás – e helyütt csak vázlatát adhatjuk ennek. A zirci születésű építész-mérnök 1936-ban szerezte oklevelét a budapesti Műegyetemen. Egyik legkorábbi önálló munkája a zirci országháza emlékmű, melynek tervezésére az 1936-ban felállított bizottságtól kapott megbízást, és amely 1937-ben ünnepi istentisztelettel átadásra került. Pályakezdeként Veszprémben és Székesfehérváron dolgozott, majd 1948-ban önálló tervezőirodát alapított. 1949–1957 között főépítés-vezető, főmérnök a Veszprém Megyei Állami Építőipari Vállalatnál. 1957-ben elbocsátották, mert 1956-ban a vállalati munkástanács tagja volt. A veszprémi római katolikus püspökség egyházmegyei főmérnöke lett, így három megyében irányíthatta a plébániák és templomok felújítását. Hozzá köthető az 1958-ban átadott balatonfüzői plébánia tervezése, ahol már az 1932-ben elkezdett Jézus szíve templom építésének irányításában is részt vett. 1965-től az adományokból és a Veszprémi Egyházmegye segélyéből felújítandó ugodi templom teljes külső renoválását vezette. Az 1970-es években a 19. században épült sümegi kálvária felújítására készített terveket.

13. ábra. Hárskút, Magyarok Nagyasszonya római katolikus templom (1949–1951. Építész: Vándor Ferenc. Fotó: Vukoszávlyev Zorán)

télyben az északi végfalnál további lépcsőfokokkal megemelt egykori főoltár áll, középtengelyben a tridenti zsinat szellemében elhelyezett szentségőrzővel. Miközben a szentély a templomtérral azonos belmagasságú, megnyitás nélkül kissé sötétebbnek hat – azonban az alacsonyabb záradéku oltárfülke a (hátfal elhúzásával létrejött keskeny ablak biztosította) rejtett megvilágításnak köszönhetően exponált megjelenésűvé válik.⁸⁴

Ugyancsak Vándor Ferenc munkája a nyugat-dunántúli *Pölöske Szűz Mária szep-lőtelen szíve r. k. temploma* (1949–1960). Az 1949-ben megkezdett építés a szűkös anyagi források miatt 1960-ig húzódott. A kialakult telekosztásnak köszönhetően egy tisztán keletelt templom épülhetett. 1955-re elkészült a belső vakolás és a kórus,

⁸⁴A közösség templomépítő-, szépítő szándéka a felszentelést követően sem csökkent. 1966–1968 között Hertai Mária festőművész alkotásaival gazdagodott a belső. A templomhajó mindkét hosszoldalát teljesen kitöltő szuggesztív falfestmények többsége helyiek adományának (vagy elszármazottak felajánlásának) köszönhetően születhetett meg, néhányat pedig maga a művész ajánlott fel a gyülekezetnek. A magas kvalitású képek megtörik a tér oltárhátfal felé gazdagodó egységességét, az eredetileg szerény megjelenés mára a templomhajó gazdag díszítettségéhez vezetett – amit még ront egy kissé a később készült, az ablakok könyöklő-magasságáig tartott törtkő falburkolat. Figyelemre méltóak a kovácsoltvas kapu stilizált motívumai is. A templomhajó hosszoldalához csatlakozik délről a sekrestye és északról az imádságos kápolnán túl a paplak, mely szintén Vándor Ferenc tervei alapján épült a templom befejezése után, de már az 1960-as években.

majd egészen 1957-ig várni kellett, hogy megkezdődhessen a torony felépítése. Az építkezés a tölgyfakazettás mennyezet,⁸⁵ valamint az oltár-, kórus- és bejárati lépcsőzet elkészítésével fejeződött be. A hagyományos falusi templomokra jellemzően középtengelyben elhelyezett torony formálása, téglaburkolatos részének kiképzése erősen emlékeztethet a hárskúti temploméra: a hosszú, keskeny megnyitások közé-péig futó burkolat, ami fölfelé vakolatmezővel zárul.⁸⁶ A templom különleges építészeti megoldása kétségtől a szentély formálása: az oratóriumos megoldás a főtengelyben lévő oltártérhez pilléres-árkádós megnyitással csatlakozik, a sekrestye felé megismételt motívummal szellős oltárteret eredményezve.

14. ábra. Gerjen, Szűz Mária szíve római katolikus templom
(1948. Építész: Árkay Bertalan. Fotó: Urbán Erzsébet)

A bejárati árkád motívumához még visszatérve Árkay Bertalan egy kevésbé ismert alkotását mutatnánk be. A *gerjeni Szűz Mária szíve r. k. templom* (1948) egységes, nyeregteretűvel fedett épülettömege félköríves szentéllyel zárul, melyhez észak felől sekrestye kapcsolódik. Az oldalra kihelyezett torony aszimmetrikus szerkesztése és

⁸⁵ A födém még az ún. Magorlemezes betéttel készült, mely a kor építőanyag-sajátosságának mondható. A fagyapot és magnezit felhasználásával készülő könnyű és viszonylag jól hőszigetelő építőlemez a cementkötésű kompozittermékek közé tartozott, melyet az elavult gyártástechnológia, valamint a közben kialakult új építési rendszerek miatt már az 1950-es évek elejétől elkezdtek kivonni a forgalomból.

⁸⁶ Az átadást követően is folyamatosan történtek még kisebb-nagyobb építési munkálatok: a belsőben csak 1965-re készültek el a tölgyfapadok, a külső kőporos vakolását pedig 1966-ban fejezték be. Az 1970-es években a templomkert rendezése történt meg, ahol mostanra a növényzet már némiképp túl is nőtte a templomot.

az árkádos előtér motívuma Weichinger Károly pécsi temetőkápolnáját idézheti⁸⁷ számunkra, de e formai megoldást Árkay a kora keresztény építészet itáliai példáinak mintájából meríti⁸⁸ (14. ábra). A sima, vakolt felületekből a kökeretes rózsablak – mint díszítő motívum – messziről kitűnik, közelebből szemlélve pedig a torony át-tört részének kimunkált fa korlátrészelei is észrevehetőek. Az épülettömeg mérete ellenére meglepő, hogy háromhajós térbe jutunk az árkádon keresztül belépve. A templom nyomott térarányát kívánja ellensúlyozni, hogy a középhajó magasságát a tetőszerkezet befoglalásával bővíti az építész, de az álbazilikális tér a mellékhajók oldalfalán kialakított keskeny nyíláspárokon keresztül kap csak megvilágítást. Szerény és a legszükségesebbre törekvő minimális építészeti formaképzés: a főhomlokzat hatalmas rózsablaka az árkád kapuzata mellett két kisebb körablakban köszön vissza, a görögkereszt motívum a kapu, a karzatlépcső és a sekrestyeajtók egyetlen díszé.⁸⁹

Az árkádos főhomlokzat az épülettömeg kompozícióját is gazdagíthatja – a korábban bemutatott mocsai református templom egységes épülettömeg-megjelenéséhez hasonlatos *Nagybajom Jézus szíve r. k. templomának* (1950) formai megoldása: az oldalról is nyitott, hármassal ívelt képzett árkád narthextere az elegáns térarányú templomhajó gerincének továbbfuttatásával és a tetősík kontyolásával előtömegként, de egységes tömegformába vonva jelenik meg. A hagyományos tömörfalas szerkezeti rendszer modern formakompozícióval ötvöződik: a rézsűs béléttű ablakok hatalmas felületűek és vertikálisan nyújtottak a tér arányaihoz mérten, a poligonális szentélyzáródás vízszintes áthidalóval képzett „diadalívvel” kapcsolódik a síkfödémes templomhajóhoz – mégis (a toronylezárás kivételével) egy sajátos friss formaharmóniát képeznek. Míg a narthextér e templomnál egységes épülettömegben jelenik meg, addig *Somogyaracs Szűz Mária világ királynéja r. k. templománál* (1954) a templomhajó előtt kisebb, tagolt épülettömeget formál. E strukturált épülettömeg-megoldással épült *Hács Szent Erzsébet r. k. temploma* (1949–1953). Az árkádos főhomlokzati kialakítás azonban idővel jellemzően elöttezővé minősül. *Zselicszentpál Magyarok Nagyasszonya r. k. temploma* (1949) az iménti mintának formai átiratát mutatja. Az egyenes szentélyzáródás, a magas-vertikális arányú ablakok, a görögkereszt formájú megnyitások, a településszövetből adódó saroktelek feltárása a bejáratnál tornácossal elöttezővel – mind olyan megoldások, melyek egy korszerű formavilágot kívánnak alkalmazni. A torony ezekhez képest jóval hagyományosabb formálással valósul meg, de nem a templomhajó tengelyében helyezkedik el – így hagyva helyet nagyon ötletesen a fedett előtérnek. Hasonló kompozíciós megoldásokat alkalmazott a szomszédos völgyben található *Zselickisfalud Nagyboldogasszony r. k. templomá-*

⁸⁷ Baku Eszter: A pécsi Szent Mihály-temetőkápolna története és recepciója. *Építés – Építészettudomány* 43 (2015) 1–2. 95–118.

⁸⁸ Az újra és újra előkerülő hármassal ívelt képzett bejárat motívumról – mely exo-narthextet idéző forma – ehelyütt még egyszer jegyezzük meg, hogy a művészettörténészek erősen a „római iskola”-hoz kötik. A „római iskola” formakincséről: Gábor Eszter: A Római iskola építészete. *Művészet* (1977) 12. 11–15.

⁸⁹ Az eredeti tervekhez képest majdnem egy szinttel alacsonyabbra épült a torony is, melybe 1951-ben került a budavári Mária Magdolna-templom harangja.

nak (1953) tervezője. A templom tornyának kiképzése (miként Hács templománál) merész konstruktív játék: a zömök arányú toronytesten falpillérek futnak fel – a felső szinten három-három nyílással áttört harangszintet alkotva –, a konstrukciót a négy pillér alkotta podesztre helyezett kereszt koronázza. E két templom formai kritikai értékelése alapján közös tervező személyét feltételezhetjük.

A toronyformálás igen szép formai kompozícióját találjuk *Zádorfalva Fájdalmas Szűz r. k. templománál* (1955). A hagyományos falusi templomtípus formai továbbfejlődését biztosító épületelemmel egy következő fejezetben foglalkozunk, e helyütt a homokzati formálás modern építészet irányzatán belül értékelhető megoldásaival ismerkedünk meg. *Sárszentágota Szent Ágota r. k. temploma* (1962) főhomlokzatát a középrizalitszerűen magasra kiemelt épülettömeg határozza meg dominánsan. *Kaposvár Árpád-házi Szent Margit r. k. templomának* (1947–1972) monumentális diadalív-kapuzata két világháború közötti német példákat idéz – a Lamping Ottó tervezte egyedülálló megoldás nem terjedt el hazai templomépítészetünkben. A torony nélküli templomformaképzés ugyancsak egyedi példája a *Budapest XX. kerületi (Pannónia utcai) Jézus szíve r. k. templom* (1948–1950). A mélykúti templomnál látható, monumentális hatású megoldás térbeli-plasztikus formáját azonosíthatjuk a „római iskola” elemrendszerével – egyedi megoldását toronnyal, sőt toronypárral találjuk meg hazai templomépítészetünkben a következő példánknál.

Hort Szentlélek eljövetele r. k. templomának (1948–1955) funkcióváltással tarkított építéstörténete önmagában igen izgalmas: a visszavonuló német csapatok által felrobbantott templom helyett a plébános egy kultúrház-mozi építését kezdeményezte 1947 őszén, hogy később ennek a bevételeiből egy nagyobb, új templom épülhessen majd.⁹⁰ Ennek elfogadásával sikerült telekcserét kieszközölni a községi vezetőségnek. Az építkezést 1948. december 1-jén megkezdték, de a következő évben már megkérték a járási főjegyző hozzájárulását funkcióváltásra, és a nyár folyamán, 1949. június 29-től már szakrális térhasználatra tervezték át az épületet: a részben már fölépült kultúrház áttervezést Árkay Bertalan végezte. Az alaprajzi kontúr részben adott volt tehát az orsószerűen kiszélesedő utcában magszerűen helyet foglaló épületnél. Árkay háromhajós, bazilikális tömeget hozott létre, ókeresztény mintákat idézve (*15. ábra*). A főhajó markánsan kiemelkedik, töretlen gerincvonallal magába foglalja a szentély tömegét is, melynek egyenes záródásával azonos határvonalon fejezi be a mellékhajókat, a sekrestyét és az oratóriumot magába foglaló szélesebb épülettömeget. A térbelsőt uralja a szentély végfalát áttörő hatalmas körablak, mely a Szentleket ábrázolja, körülötte sugaras elhelyezésben a hét ajándékot szimbolizáló kisebb körablakok. A Sztehló Lili készítette művészi üvegek alatt öt félköríves fülkében magyar szentek ábrázolásai – hasonló archivolttal képzett 3-3 nyílás vezet át az oldalsó terekbe. Árkay azért szentelhetett figyelmet ezen ikonográfiának, mert templomainál jellemzően nem alkalmazott szentélyfalhoz állított oltárt, azt mindig elhúzta a végfaltól, hátsó közlekedést biztosítva ezáltal. „A templom stílusa egyszerű sima, a helyi és szerkezeti adottságoknak megfelelően” – írja Árkay műleírá-

⁹⁰A horti egyházközségről bővebben: Tóth Ferenc: *A Horti Egyházközség Története*. Hort Község Egyházközsége, Hort 2001.

15. ábra. Hort, Szentlélek Eljövetele római katolikus templom (1948–1955. Építész: Árkay Bertalan. Fotó: Urbán Erzsébet)

sában. A 20. század első felében, kiváltképp a két világháború közötti római katolikus templomépítészetben közkedvelt olasz ókeresztény formai minták a romanikát is felidézhetik, de alkalmazásuk éppen az őstörténethez visszatérés szimbolizálása miatt közkedvelt. Árkay tehát itt is – miként Balatonlellén – egy hagyományosabb utat jár, a progresszív-nemzetközi helyett egy könnyebben befogadható „modern” építészeti eszköztárat alkalmaz. A „római iskolás” monumentalitás a közel 20 méter magasra felszökő, campanile-szerűen illesztett toronypárral valósul meg, melyet kissé komorságot árasztó mátrai kővel épít (illetve a felső szinteken burkol).⁹¹ A tornyok áttört felső szintjének hármass nyílása az előreugró épülettömeg hármass kapuzatot stilizáló hatalmas üvegfelületével reflektál. A főhomlokzat tömörsége határozottan elkülönül az épület további részeitől: azok vakolt felületei józan, egyszerű szerkesztést mutatnak – a térbelső pedig a félköríves formálásukkal ellentétben könnyed hatású pillérívezet, felette pedig a magas-nyúlánk rézsűs ablakokon beáramló fény lazítja fel. E könnyedséget a síkmennyezet lépcsőzetes kialakítása is emeli. Modernség és hagyománytisztelet egyaránt jellemzi az építészeti és képzőmű-

⁹¹ Árkay jó konstruktorként felhasználta a korábbi templomból származó homokkővet, az egyházközség tulajdonában álló majorsági épületekből téglát hozatott, és további bontásokból származó faanyagból hozta létre a tetőt formáló rácsszerkezetet. A falak vakolt felületét későbbiekben csiszolt kővel kívánta burkolni. (A fennmaradt 1 oldalas műleírás alapján.)

16. ábra. Cserszegtomaj, Rózsafüzér Királynéja római katolikus templom, belső (1949–1950. Építész: Farkasdi Zoltán. Fotó: Vukoszávlyev Zorán)

vészeti kialakításokat, melyek itt még egyszer újra komplex egységet alkotnak. A két menetben lépcsőzetes szentélytér nem szűkebb térben, hanem a teljes főhajó szélességével szerkesztett, ekként – a városmajori plébániatemplomban alkalmazott funkcionális elrendezést követve – félköríves áttört faltestekbe helyezte a szentélyt két oldalról lekeretező térrészeket (északon a szószéket és délen a szentségőrzőt).⁹²

A kéttornyos templomhomlokzat nem annyira idegen 1945 utáni templomépítészetünkben, bár a megvalósult épületek számának arányában igen kevés. *Balatonalmádi református temploma* (1952–1958) gazdagítja ezt a sort: a második világháború idején boltépítményből kialakított imaház bővítését 1952-ben határozta el a közösség. Györgyi Dénes építész két toronnyal bővítette a megtartott imaházterületet. Az 1955-ben megkezdett építkezés lassan haladt az anyagi lehetőségek mentén, de egy évvel később már megépült az út mentén elhelyezett torony, elkészült a tetőszerkezet megújítása, és 1958 őszén a toronypár befejezése nélkül felszentelték a templomot. A béli kapuzat-motívumot keretező második torony redukált magassággal, de stílusos lezárással csak az ezredforduló után nyerte el formáját.

⁹² Most egyiket sem használják, de szerencsésen megőrződtek, nem estek áldozatul az 1970-es években véghezvitt átalakításoknak. Hasonlóan megmaradt a tridenti típusú főoltár, rajta a tabernákulummal. A szentélyben a kovácsoltvas pálcákból létrehozott, szimbólumokat ábrázoló könnyed mellvédek eredetileg teljes diadalívnyílás-szélességben lezárták a liturgikus térrészt a hívek felől, és áldoztató rács funkciót töltöttek be.

A szerény anyagi lehetőségek persze vidékenként igen eltérő lehetőségeket biztosítottak az építő egyházközségek számára – ami építészetileg inkább a választott szerkezeti megoldások felől fontos értékelésünk számára. *Cserszegtomaj Rózsafüzér Királynéja r. k. templom* (1949–1950) építése 1949. november 27-én kezdődött, miután a Csóka-kő-patak partján állt XV. századi kápolna a II. világháború során életveszélyessé vált és elbontották. A tervek készítője személyét illetően a *Historia Domus* Farkasdi Zoltán budapesti építészmérnök nevét említi, aki a helyi adottságokat figyelembe véve – az építéskorabeli képek tanúsága szerint – hagyományos tömörtéglafalazattal tervezte az épületet. A templom íves apsziszáródással képzett szentélytere nyújtott, a kazettás osztású síkmennyezet magassági tagolásával jön létre a „diadalív” (16. ábra). A vertikális arányú, félköríves záródású ablakoknak köszönhetően a templomtér világos. Az oltártér tágas kiképzése, a templomtér arányai és a szerkezetek gondos méretezése az 1930-as években épült templomokat idézi.⁹³ Míg e templomnál az építőanyag viszonylagosan determinálta a formai kialakítást, addig a következő templomok esetében egyáltalán nem volt korlátozó tényező a kialakítást illetően.

Fejezetünk modern építészetet érintő elemzéseinek módszertana mentén kvalitásos összegzésre ad lehetőséget *Cegléd-Felszeg református templomának* bemutatása (1947–1967). A Szabó István ceglédi mérnök tervei szerint 1947 őszén megindult építkezés hosszú ideig húzódott, sorozatos bővítésekkel gazdagodott térhasználata, majd a torony rendszerváltás utáni kiépítésével zárult. Csúcsíves árkádokkal megnyitott előtere egységes kompozícióba vonja az oldalra kihelyezett tornyot. Az övpárkányok konzekvens végigvezetése és néhol előtetőként történő kibővítése átgondolt építészeti döntéseket sugall. Az egyszerű téglaszerkezeteket a legszükségesebb helyen kiváltó vasbeton gerendák (miként előző példánknál is kitűnt) jó arányú térforma kialakítására adtak lehetőséget, a pilléres-félkörívgyámolítású vázasított falszerkezet változatos és arányos nyíláskompozíciót hozott: a körablak és négyzetes nyílások összhangja az 1930-as évek modern építészetét idézi (17. ábra).

A felszegi templom példája egységes modern építészeti kompozíciót mutat, mely egyes elemeiben – leginkább az árkád vonatkozásában – kapcsolatba hozható a világháborúk közötti „római iskolás” építészetünkkel, de alapvetően a modern építészet elemző módszerét követő, a részletek funkcionális dimenzióit és formai-méretbeli jellemzőit nem meghaladó kompozícióval jellemezhető. A nemzetközi modern építészet (bauhausi értelemben vett) tiszta tér esztétikája ezen épületeknél jobban alárendelt a szakrális tér funkcionális elvárásait elsősorban figyelembe vevő alkotói módszertannak. A tér szimbolikus dimenzióira fókuszáló két következő alkotás azonban eszmei szinten is magasabb minőségi elvárásokat teljesít – egyedülállóságuk talán éppen az ezen preferenciák következetes végigvitele miatt háttérbe szorult esztétikai értékekkel magyarázható: közérthetőnek bizony nem nevezhetőek e magas kvalitást sugárzó épületek.

⁹³ A templomnak hosszú ideig nem engedélyezték megépíteni tornyát, végül 1973-ban toronyfal épült homokkő burkolattal.

17. ábra. Cegléd-Felszeg református templom
(1947–1967. Építész: Szabó István. Fotó: Barna Orsolya)

A Tisza menti háborús események során sérült meg mindkét épület elődje, és mindkét esetben új épület építése mellett döntött a gyülekezet. *Tiszabercel református temploma* (1948–1950) a 20. századi protestáns templomépítészetben sokat elemzett Christof Leonhard Sturm-i centrális térformák görögkereszt alaprajzi változata szerint szerkesztett. Ennek felelnek meg a hosszított négyzetet formáló, kettős oszlopok alkotta középtérre csatlakozó (a szőszéknél keskenyebb, a további három szár irányába mélyebb) téglány épületszárnyak. A két fő megközelítési irány találkozásánál elhelyezett (szó szerinti) saroktorony a főhomlokzati háromszöget formázó kapuzatmotívum ellenpontozója: a geometrikus szerkesztési rend fehér, tagolt, absztrakt épületkubusaira a torony rusztikus téglából falazott, vertikális eleme kontrasztként felel. A falusi környezetben futurisztikus elemnek tűnő, csúcsos, egyenlő szárú háromszög kapumotívumnak ellenpontja a belső szinte klasszicista arányrendszerű, oszlopos tagolású, gerendarácsos térlefedésű enteriőrjének építészeti magatartása. A részletképzések ereje ugyanakkor minden építészeti kvalitást felülmúló: az idomacélból szerkesztett nagyméretű üvegfalak kompozíciója az asplundi modern skandináv építészet legnívósabb alkotásait idézik.

A stíluskapcsolódás imént felvetett, további kutatások igényét indukáló szálát rögtön egy újabb épülettel érdemes erősíteni. A formaelemek ilyen egységes rendjét a skandináv klasszicizáló modernben találhatjuk – a „szocreálnak” titulált *Rakamaz*

18. ábra. Rakamaz, Szent István római katolikus templom, belső (1951–1960. Építész: Zsanda János. Fotó: Vukoszávlyev Zorán)

Szent István r. k. temploma (1951–1960) ezt a végletekig absztrakt, de klasszikus formatani tanultságokat idéző építészeti alkotói módszert szimbolizálja (18. ábra). Elsőként fontos kijelenteni: az épület (bár építési dátuma szerint sejtethetné) nem szocreál alkotás – hiszen nem építészeti tagozatok alkotta architektonikus formavilágot követ. Megtévesztően éppen a skandináv modern építészettel párhuzamba állítható tagolásai és kompozíciós elemei azok, melyek a szovjet hatalom stílusdiktátumával párhuzamba hozzák, hiszen a szocreál alkalmazásának kényszere alá hajtott építészek igen gyakran nyúltak – mintegy mentsvárként – a skandináv modern építészet Erik Gunnar Asplund, a korai Alvar Aalto és Sigurd Lewerentz által is kedvelt, történeti formálást is megidéző modern alkotómódszeréhez. A fő tömegében kilencosztagú térforma szimbolikus jelentőségű: kiegyenlített térosztása nemcsak a társ művészeti alkotásokkal kiegyensúlyozott elhelyezésével, hanem a fény dinamikájával is magával ragadó. A hagyományos félköríves-félgömbkupolás apszissal formált oltártérrel szemközt mérnöki precizitású szerkesztéssel létrehozott karzat helyezkedik el, a tér a központi négyzetnél kereszt irányba felnyílik, és miként a karzatnál, úgy a keresztterek lezárása is hatalmas üvegfalak biztosította fényáradattal telített. A csarnoktemplom legdominánsabb homlokzati elemei a nagy felületű megnyitások elé hártyszerűen feszülő, betonelemekből szőtt rácsozat. A kettősség érzése kívül az artisztikus ablakfelület és az azt keretező téglasáv, míg belül a letisztult

modern építészeti formaelemek és a régi templomból átmentett barokk oltárbútorzat között feszül. Az épület ugyanakkor igen egységes részletképzéssel bír: a terrazzo padlóburkolat, a diszítófestés, a padbútorzat és lámpatestek egy korszak magas színvonalú, kézműves hagyományát örökölték ránk.

IV.5. ÚTKERESÉS A MODERN ÉS A TÖRTÉNETI ÉPÍTÉSZET HAGYOMÁNYAI KÖZÖTT A MEGÚJÍTÁS SZÁNDÉKÁVAL

A szakrális építészet megújítása mindig is folyamatos igényként élt az egyház vezetői és az építészek körében. Voltak korszakok, amikor a stíluskövetés – mint következő fejezetünkben látni fogjuk – egyszerű eszközhöz a könnyebb érthetőség és általánosabban elfogadott esztétikai normák miatt könnyebben fordult építető és építész, de részben a begyakorlott minták másolásának alkotói attitűdöt mellőző volta miatt az építészek, részben az egyházművészet korszerűségét és korral lépést tartani kívánó igényét hirdető teológusok e megújulást formakeresésben valósították meg – mindezt nem csak az imént látott (olasz vagy német kapcsolatokkal azonosítható) modern építészet eszközeivel. A második világháború borzalmainak megélése és a társadalom erkölcsi normáiba vetett hit veszni tűnő állapota miatt, és nem utolsósorban az 1920-as években megindult lelki megújulási mozgalmak hatására az

19. ábra. Kára, Krisztus Király római katolikus templom (1948. Fotó: Csaba Eszter)

emberek is egy új esztétikai minőség megfogalmazását kívánták.⁹⁴ Nemcsak a modern építészeti ipari-mérnöki konstruktív-kiegyensúlyozott és tisztaságot-egyszerűséget sugalló megoldásai terjedtek el ezek kapcsán (ennek spanyol és francia vonalát is említhetnénk), hanem a történeti építészet hagyományainak újraolvasásával is zajlottak kísérletek. A német Emil Steffan vagy a spanyol Luis Moya Blanco fognak demonstratív erővel megjelenni e szegmensben – és nem részletezve e hipotézisünket, felhívánk a figyelmet ezen épületek történeti formái mellett a hagyományos anyaghasználatra és szerkezetválasztásra. *Kára Krisztus Király r. k. temploma* (1948) egy igen keskeny mezsgyét jelöl ki tehát hazai templomépítészetünk második világháborút követő éveiben (19. ábra). A középkori apátsági templomokra jellemző háromhajós-bazilikális forma nem idegen az imént látott modern szerkesztésű templomoktól sem, de a térarányok és formák eszközkészlete nagyon közelít a történeti építészetéhez. A poligonális szentélyt keskeny oldalhajókkal megbővítő forma gazdag téri szituációkat eredményez a kis templom belsejében és külső tömeghatásában is. A nyolcszög keresztmetszetű zömök pillérek, a kis nyílásáthidalású félköríves bolthajtások, a félköríves ablakok, a többszintes bazilikális főhomlokzat, az egyik mellékhajó vonalába integrált, a főhajó gerincénél csak egy szinttel magasabb toronnyal archaikus formákat idéz. *Somogymeggyes evangélikus temploma* (1949–1951) ezt a történeti utalást mutatja számunkra kéttornyos változatban (20. ábra). Az addig magánlakásokban tartott istentiszteletek helyéül egy magánajándékozásból a gyülekezetre szállt telek vált adottá 1949-ben. A templomtervet Nendtvich Andor pécsi mérnök készítette, majd az 1950-ben megindult építkezésnél Sándy Gyula nyugalmazott műegyetemi tanár útmutatásait használta fel Torma János építész. A gótikus hatású, magasba szökő toronypár között barokkos oromzati lezárás található, az egyhajós templomteret kosárirés nyílás mögött nyújtott, kosárirés záródású oltártér bővíti ki. Az egyszerű vakolt felületek, a tektonikus elemhasználat történeti hatást eredményez.

Már a két világháború között megjelent (a maklári templomnál is felfedezhető) lelkületi kötődés a gótikához, mely a háromszög-szimbolikát alkalmazó miszticizmusával érzelmi szinten kívánt azonosulni korábbi szellemi korszakokkal. A *bócsai Árpád-házi Szent Margit r. k. templom* (1952) homlokzati megjelenése alapján háromhajós kiképzésűnek tűnik, de (kétoldalt egy-egy árkádívvel kísért) homlokzati középtornya mögött az igen alacsony ereszmagasságra lefutó nyeregterető egységes teremtemplom hajót rejt. A szerkezetet erősítő gótikus metszésű merevítőbordák valójában gótikus dongafelületet tagolnak, köztük kettős gótikus ívzáradéku kicsiny ablakok világítják meg a teret. Hasonlóan misztikus *Tabdi Árpád-házi Szent Erzsébet r. k. templom* (1957–1960) szimbolikája, ahol a középtorony mögött valóban bazilikális tér rejtőzik. A kis kiemelkedés éppen elegendő fényt enged beáramlani a kis-

⁹⁴Nemcsak a Quicborn mozgalomra gondolhatunk itt, hanem belga szerzetesek liturgia felől közelítő megújítási szándékaira is: Crippa, Maria Antonietta: Romano Guardini y Marie-Alain Couturier – Los orígenes de la arquitectura y del arte para la liturgia católica en el signo XX / Romano Guardini & Marie-Alain Couturier – The sources of architecture and art for the 20th century Catholic liturgy. In: Fernandez-Cobián, Esteban (ed.): *Arquitecturas de lo sagrado – Memoria y proyecto*. Netbiblo, Oleiros 2009. 178–205.

20. ábra. Somogy megyes, evangélikus templom
(1949–1951. Építésszek: Nendtvich Andor és Torma János. Forrás: a szerzők archívumából)

21. ábra. Tabdi, Árpád-házi Szent Erzsébet római katolikus templom
(1957–1960. Fotó: Urbán Erzsébet)

méretű középtérbe, mely a fénytől és a zömök oszlopokra támaszkodó gótikus ívektől szinte megemelkedni látszik. Bár közvetlen kapcsolatot és párhuzamot nem tudunk bizonyítani, érdemes megjegyezni, hogy a második világháborút követően ennek a szimbolikus szerkesztésnek a formaátírata Nyugat-Európában kisebb közösségek templomainál is megjelenik (21. ábra).

Drávasztára Krisztus Király r. k. temploma (1947–1948) a legkülönlegesebb ebben a kis csoportban. Északra néző homlokzatát gazdagon áttört nyílásarchitektúra jellemzi (22. ábra). Tarnai (Cacinovic) Lajos horvát származású pécsi egyházmegyei

22. ábra. Drávasztára, Krisztus Király római katolikus templom (1947–1948. Építész: Tarnai [Cacinovic] Lajos. Fotó: Vukoszávlyev Zorán)

mérnök tervei alapján épült fel 1948-ban a parókia telkén álló, 1884-ben épült Szűz Mária-kápolna szomszédságában. Bélletes kapuzata mellett további gótikus nyílások, felette változatos nyílásformákkal álbazilikális oromzat, középrészen széles-zömök toronymagasítással. A gúlisak és a nyílások metszése neogót hatást eredményez, kifejezetten osztrák-délnémet középkori templomokat idézve. A történeti formák a beltérben tiszta-konstruktív formajátékban folytatódnak: a háromhajós tér szélesebb-keskenyebb gótikus metszésű megnyitásokkal komplex téri formát hoz létre. A megemelt oltárteret is tovább tagolja egy paravánszerűen képzett hármass nyílással áttört falstruktúra, a karzat és a főhajó térfala is e hármass osztással keretezett. A mennyezetsík gerendás tagolása a modern építészet felé fordulás szerkezeti megoldásával azonosítható.

IV.6. A HISTORIZMUS MINT ESZKÖZ A STÍLUSON KERESZTÜL A TÖRTÉNELMI MÚLT MEGIDÉZÉSÉRE

A két világháború közötti templomépítési gyakorlat része volt a stíluskövető magatartás, mely a korszellem függvényében és az általánosan elfogadott építészeti tendenciák mentén – jellemzően felekezetekhez tisztán köthető – stílusokban látta érvényesülni történelmi múltjának igazolását. A historizmus hosszú továbbélése kapcsán több kutató rámutatott a reprezentáció ezen módozatára, amikor az esztétikai jegyeket demonstratíven alkalmazva – igen gyakran a korszerű szerkezetek elburkolásával-felöltöztetésével – egy történeti „hős-korszakra” utalásul használtak fel stíluskorokat, esetünkben az egyházi építészetben is. A két világháború közötti egyház és állam szoros együttműködését jellemzi a reprezentatív neobarokk építészet használata. *Budakeszi Angyalok Királynéja r. k. templomát* (1938–1950) a szervita atyák 1938-ban kezdték építeni, de a befejezésre csak 1947-ben került sor, az 1731 óta zárandoklatok céljául szolgáló kegyképet (és az azt egykoron hordozó fátörzset) 1950-ben helyezték el benne a felszenteléskor. Míg ez az épület történetével jelentősen az 1945-öt megelőző időkhöz köthető, a neobarokk építészet stílusjegyeinek használata a II. világháborút követő években is jellemezte a katolikus egyházat. *Gyulaháza Jézus szíve r. k. temploma* (1948) inkább a falusi barokk templomok mintáját követi – mely építési csoportról következő fejezetünkben szólunk részletesebben – ugyanakkor az azonos évben felszentelt *Mezőladány Jézus szíve r. k. temploma* (1948) a leggazdagabb barokk templomaink mintáját követi. E templom építésének elhatározása az 1920-as évekre nyúlik vissza, a pénzgyűjtést követően 1927-ben kérték fel Szakály Lukács nevű építési vállalkozót, de a görög és római katolikusok közötti békétlenség mellett a hibás alapozással megkezdett építkezés egyházmegyei leállítása is késleltette a kivitelezést. Az építkezés így valójában – valószínűsíthetően a korábbi tervek szerint – 1945 után újraindult és három évvel később fejeződött be. Felszerelése a szerzetesrendek működésének beszüntetését követően a mándoki apácáktól kapott padokkal és Mária-szoborral vált teljessé. Középrizalitos, barokkos vonalvezetésű volutával egybefogott neobarokk tornya a hatalmi reprezentációra utalást jeleníti meg egy igen megváltozott politikai környezetben. A neobarokk építészet a katolikus egyház legfőbb formai eszköze volt a két világháború közötti egyházi reprezentatív építészetben, de mellette számos további stíluskereső szándék is jellemezte megjelent. A középkorra való visszaulálásként – a kiteljesedő műemlékvédelem gyakorlatával párhuzamosan és annak hatására igazolhatóan – értékelhető *Megyaszó Szűz Mária szeplőtelen szíve r. k. templom* (1946–1950) építése, mely e történeti idézettel mintha a középkor keresztény hittérítésének időszakához nyúlna vissza. Félköríves bélletes kapuzatát három-három dór oszloppal támasztott gótikus metszésű oromzatos gádor foglalja magába, a templomhajó tömegét mutató oromzata elé illesztett, ívsoros kerettel létrehozott épülettömegből zömök torony emelkedik ki. Szabálytalan kőkváderes homlokzatait finoman illesztett, fűrészelt kőből rakott sarokarmírozás teszi mívéssé. A lizénákkal tagolt, ívsoros párkánnyal lezárt épülethomlokzatok középkori hatásához képest világos beltér fo-

gad: három ablakaxisnak megfelelő templomhajóját síkmennyezet fedi, melyet az ablakok közé helyezett ión oszlopokra támaszkodó kosárárvas áthidalók támasztanak meg. A tagolás az oltártér előtt kiszélesedik, a két világháború között jellemző térforma a mellékoltároknak ad helyet. A kiszélesedő épülettömeg további egy ablakaxisal bővülve a polygonális szentélyzáródás mellett oratóriumot és sekrestyeteret formál. A neoromán-neogótikus stíluskeverő historizmus és a modern szerkezet egy liturgikus térfomájában igen összetett korszerű templomot mutat – méltó folytonosságaként a két világháború közötti időszakban hasonlóan létrejött templomoknak. (Folyó kutatásaink eredményeiből többek közt Dunabogdány Nepomuki Szent János [1940] vagy Cserhátszentiván Kisboldogasszony-templomára [1942] utalhatunk.)

A neoreneszánsz építészet leginkább Sándy Gyula munkáin keresztül az evangélikus egyház sajátos stílusjegye⁹⁵ lett – az építész egy igen kései munkája e korszakban készült el Nyíregyháza déli településrészén. *Borbánya evangélikus templomának* (1949) görögkereszt alaprajzú, csöppnyi épületén az oromzatos bütüfelületen stilizáltan jelennek meg a két évtizeddel korábbi ismert – kaposvári (1928–1929), illetve Diósgyőr-vasgyári (1936–1938) evangélikus templomnál alkalmazott – építé-

23. ábra. Nyíregyháza-Borbánya, evangélikus templom (1949. Építész: Sándy Gyula. Fotó: Martinovszky Zsuzsanna)

⁹⁵ Lásd: Baku Eszter: Tradition and Liturgy: Centralising Tendencies of Lutheran Church Architecture in Hungary during the Interwar Period. *Periodica Polytechnica Architecture* 44 (2013) 1. 1–8; illetve a stíluskapcsolatok vonatkozásában: Baku Eszter: A 20. század első felének centrális templomai: Pecz Samu templomépítészeti elveinek hatása a két világháború közötti protestáns templomépítészetben. *Credo* (2015) 2. 27–37.

szeti részletképzések: fogsoros párkányzata, a fehér kő lábazat és a nyerstégla felületek aránya harmonikus, történeti jelleget idéz (23. ábra). A torony itt harangfalként simul a bejárat felületéhez, övpárkány osztja meg, áttört felületén harangnyílás, mely felett a felvidéki pártázatos reneszánszt idéző motívum található. Az oromzatokon hármasként állított ablakok számárhátíves formálása, a harangfal kicsiny körablaka, a dedikációs tábla mind egy fél évszázaddal korábbi stílus megörökítői.

Protestáns templomépítészetünk 1945 után megvalósult kisszámú emléke közül a reformált egyházak összetett reprezentációs formakincséről tanúskodik két templom is. A XIX. századi reformkorral azonosuló történeti kapcsolat példája *Kutas református templomának* (1948) klasszicista formálása: négy nyúlánk dór oszlopos, tympanonos homlokzata, a hajó hosszfalainak termaablakos megnyitása, a templomtömeg egyszerű záradéka kimért eleganciájú épülettömeget eredményezett, szinte a görög templomok mintáját követve. A homlokzati siktól az előcsarnok vonaláig visszahúzott, a hajó tömege mellé helyezett nyúlánk tornya körkerkelyével és kör alaprajzú ókori szentélyt formáló harangházával inkább modernista felfogású. A református templomépítészet századfordulón közkedvelt stílusirányzata a szecessziót magába ötvöző téglagótika. A *balsai református templom* (1948–1951) elődjét – miként az előző templomot is – a második világháború végső szakaszában a visszavonuló német csapatok robbantották fel. Körtvélyessy László lelképásztora tervei szerint épült fel a gótikus formákkal képzett templom (24. ábra). Középtornya magasba szökik,

24. ábra. Balsa, református templom (1948–1951). Építész: Körtvélyessy László. Fotó: Majoros Fanni)

oldalhomlokzatainak (és tornyának) megnyitásai gótikus metszésükkel stilizáltan lándzsamotívumot formálnak, tízszög öt oldalával záródó épülettömege esernyőboltozattal fedett. A térlefedés alacsony metszésű ívezetei mutatják, hogy szerkezete nem téglából valósult meg – az építés közben államosított közeli téglagyár már nem tudta leszállítani a megrendelt építőanyagot, így deszkázott nádstukatúr került a mennyezeti boltozatokra.

IV.7. HAGYOMÁNY: A FALUSI KÖZÉPTORNYOS PLÉBÁNIATEMPLOMTÍPUS TOVÁBBÉLÉSE

A kis falusi templomok többsége továbbra is a helyi lelkész vagy kőműves mester iránymutatásai, elképzelései mentén épült, ami sokszor megmutatkozott a végeredmény építészeti összképén is. Nagy jelentőségük volt tehát a térségi viszonylatban ismert azon helyi építészeknek, egyházmegyei főmérnököknek, akiknek már volt gyakorlatuk a templomépítészetben, akik a lelki igények építészeti megformálására minőségi mércét tudtak felállítani. Több kis templom építéséről van tudomásunk e korszakban, amikor a már végérvényesedni látszó és eszközökben egyáltalán nem válogató kommunista diktatúra hatalmi szavától messze még volt lehetőség (gyorsan) építkezni. Szerény méretű falusi templomok valósulhattak meg a közösségek összefogásában, nem egyszer felekezeti különbségeket hátrahagyva vagy éppen a helyi önkormányzatok és szövetkezetek támogatásával. Kutatásaink monografikus feltárása nem tud minden épületnél meghatározni építészeket a legfontosabb építési dátumokon túl – de ennek a stíluskörnek a léte a folytonosság szempontjából érdekel külön említést. Értékelését adni ennek az építési körnek inkább a forma továbbélése szempontjából fontos, miközben a korábbi stílusegységet felmutató emlékkörökhöz képest építészeti minőség vonatkozásában nem kifejezetten kvalitások épületekről van szó. A hagyományos falusi bejáratú középtornyos templomok mintája ugyanakkor egy élő kultúra megmaradását mutatja – és számszerűen közel a harmadát adja a korszakban épült templomoknak. *Nagycsepely Szeplőtelen fogantatás r. k. temploma* (1949–1950) a minta korszerű megjelenése, ahol a torony építészeti formálása egy szerényebb, de arányos megjelenést mutat az egyszerű oromzat elé középtengelyben elhelyezve. Az iskolakápolna kiváltására példa az iskolaépület elbontásából származó építőanyag felhasználásával épült *Kötcse Árpád-házi Szent Erzsébet r. k. temploma* (1948–1949). A telken álló tornácos házban működő egyházi iskola szolgáltatta az alapot az államosítás ürügyén templom építésére – mely az ott álló harangláb elbontásával egy kisméretű templommal realizálódhatott a gyors döntés következtében. E két épület esetében anekdota szintű források utalnak rá, hogy az egyházmegyei építész, Vándor Ferenc működött közre tervezésük és kivitelezésük ellenőrzésekor is – összehasonlítva korábban bemutatott templomaival, itt a helyi szűkös lehetőségek mentén létrejött korrekt épületek születtek, megvalósulásuk az egyre nehezedő politikai körülmények között üdvözlendő, de építészeti minőségük nem éri el Pölöske, de még Hárskút templomainak átgondolt formálását sem.

Szalapa Szent Norbert r. k. temploma (1952–1953) ugyanezt a hagyományos egyhajós, homlokzati középtornyos formát mutatja Kárpáti Vilmos kőműves tervezésében. Mindhárom templom Badalik Bertalan veszprémi püspök áldásával lett felszentelve – de az építkezések ekkor már, 1950 évfordulójától egyre nehezkesebben zajlottak, amit jól mutat, hogy ez utóbbi templom esetében a torony csak 1960-ra készült el. Az egyszerű, nyeregtetős templomhajó tömeg elé állított torony lehetett jellemzően az építészeti formálás tárgya. Az 1948-at követő évtizedben épült templomoknak vannak hagyományokat követőbb, egyszerűbb változatai, mint pl. *Nemesnép Szűz Mária szeplőtelen szíve, Perecse Krisztus Üdvözítő* (1948), *Maróc Rózsafüzér Királynője* (1948) r. k. temploma – vagy egységesebb megjelenésűek, mint pl. *Nagyút Szent Vendel r. k. temploma* (1949–1953), ahol a klasszikus formatani megoldásként a templomhajó főpárkánya a főhomlokzatra átfordul: a Gömöri József egri építészmérnök tervezésében létrejött épület szerény, de arányos megoldásokkal bír. *Ladánybene Magyarok Nagyasszonya r. k. temploma* (1948) esetében a toronytest formaképzésének nyílaskombinációval történő gazdagítását láthatjuk. E forma elfogadottsága megmutatkozik, a legegyszerűbb-legkisebb templomoknál is archetípusként, első megoldásként fogalmazódik meg, mint azt a periódus kései időszakában épült *Izsfalva Lourdes-i Szűzanya-kápolnája* (1960) is igazolja. A forma funkcionális átírataival is találkozunk egyes esetekben: *Karancseszi (Marakodi-pusztai) Jézus szíve r. k. temploma* (1960) esetében a toronytest alsó térrészét pilléresítették előtetőt képezve, míg *Nyírszőlős Szent István király r. k. templomocskájánál* láthatjuk, hogy a toronyképzés alapjai megépültek, de végül a tömege nem lett kiépítve és csak harangláb szolgált a templomkertben. Több esetben – *Becsvölgye Fogolykiváltó Boldogasszony* (1950 körül), *Mihályháza Szent Mihály főangyal* (1960) r. k. templománál – a pénzügyi lehetőségek szűkös volta vagy épp az engedélyező hatóság ellességes viszonyulása miatt maradt el a toronyépítés, és készült harangláb. *Magyarbóly Szent Erzsébet r. k. templománál* (1949) a barokk harangtornyot nem bontották el az újonnan épült templom mellől annak felszentelésekor. Egyáltalán nem épült tornya *Lovászi Szűz Mária keresztények segítősege-kápolnajának* (1949).

Részletesebb bemutatást *Ipolytarnóc Krisztus Király r. k. temploma* (1948–1949) esetében tennénk, mert itt mutatkozik meg a hagyományos építészeti megoldásokat alkalmazó, de egy korszerű falusi templommintát létrehozni kívánó megoldás (25. ábra). A szlovák határ menti kis nógrádi település korábbi temploma 1688-ban épült, melyet 1747-ben átépítettek – 1944. december 31-én lebombázták. Az 1948. augusztus 20-án megalakult templomépítő bizottság új templom építését határozta el, és két héttel később már megkezdődött a romeltakarítás. Október 30-án, a titulus ünnepén megtörtént az alapkövetétel Tóth József salgótarjáni építész tervének megvalósítása. A helyi közösség áldozatos munkájának és a szomszédos falvak segítőkészségének köszönhetően egy év múlva felszentelték a templomot.⁹⁶ Formálásában a falusi templomok mintáját követi: egyhajós teremtemplom, főhomlokzat elé lépő nyugati

⁹⁶A korábbi templom téglanyaga beépült az újba. A templomhoz a sódert a közeli Ipolyból termelték ki, a faanyagot a Mihálygere település által adományozott erdőrészből vágták ki.

középtoronnyal, a hajó fiókos dongaboltozattal fedett teréhez a diadalív után hosszabbított szentélyrész csatlakozik félköríves alaprajzzal és félgömbkupolás fedéssel formálva. A szentélyhez két oldalt alacsonyabb terek (sekrestye és oratórium) csatlakoznak, a nyeregtető síkja lefut négyzetes alaprajzú épülettömegükre. Az archaikus formai kialakítások vélhetően a korábbi épülethez emocionálisan kötődő közösség kívánságainak megfelelően lettek tervezve, de az építéskorabeli fotók és a vakolatlan felületrészekon feltűnő többféle falszerkezeti struktúra alapján megállapítható, hogy nagyrészt új építésűnek kell értékelnünk az épületet.⁹⁷ Egyedi és különleges hatású (és talán Tabdi imént bemutatott templomának formálásával rokon) a felfelé keskenyedő torony nyílásképzése és sisakjának csúcsos formálása – a keskeny vertikális ablak modernista kompozíciója kontrasztban van a lábazati szint archaikus kapuza- taival és a toronylezárás oromzatos kiemelésével. Mégis egy összképében egyedi kísérletet láthatunk a hagyományos falusi templomforma korszerű átíratára.⁹⁸

25. ábra. Ipolytarnóc, Krisztus Király római katolikus templom (1948–1949. Építész: Tóth József. Fotó: Gál Szabolcs)

⁹⁷Alaprajzi vonatkozásban jelentős eltérés a korábbi poligonális szentélyhez képest az új, félköríves záródás, eltérő a toronyba való feljutást újonnan biztosító épülettömegek – de azonos a sekrestye és a torony templomhajóhoz való viszonya, a toronysisak formája.

⁹⁸A korszerűsége utal, hogy a tömör téglafalás építésmód mellett több helyütt alkalmaztak vasbeton szerkezeteket. A templom főoltárán álló, Krasznai Lajos által készített Krisztus Király-szobrot szintén ő adomá- nyozta. Bálás Béla esperes ideje alatt új márványoltár készült a hívek adományaiból, ezt szintén Krasznai Lajos készítette, sőt a stációs domborművek is az ő munkáját dicsérik. Az új oltárt 1958. november 23-án áldotta meg dr. Brezanóczi Pál Apostoli Kormányzó. Baranyai Jenő esperes ideje alatt 1965 szintén a hívek adományaiból megépült az új orgona, melyet Váradi Ottó budapesti orgonaépítő készített.

26. ábra. Inárcs, Szűz Mária neve római katolikus templom (1962. Forrás: a szerzők archívumából)

27. ábra. Mórícgát, Nagyboldogasszony római katolikus templom (1964. Fotó: Vukoszávlyev Zorán)

Ezen hagyományos tömegformájú épületek építészeti megújításának korlátai kapcsán két templomépületet vizsgálunk meg. *Inárcs Szűz Mária neve r. k. temploma* (1962) esetében a térformálás a hagyományos egyhajós, félköríves záródású szentéllyel képzett formát mutatja, homlokzati középtornya arányos alaprajzi mérettel jött létre (26. ábra). Szegmensdonga mennyezeti struktúrája és a kettős félköríves ablakok a szerkezetből kiinduló formagazdagítás irányába mutatnak, ezt az utat követi toronyformálása is. Kisebb, félköríves záródású ablakpárokkal képzett homlokzata a hajó nyílaskompozícióját viszi tovább, (1980-ban befejezett változatával) négy szintnyi magassággal, közéje keresztet illesztve.

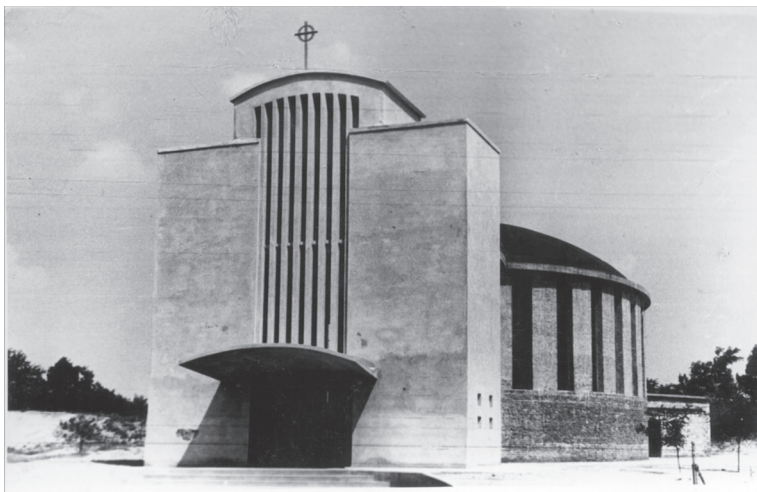
A formakísérletezés láthatóan a korszerűség jegyében (és nem melleleg az egyházi építkezések beszűkülő lehetőségei mentén) nem a modern építészet térnyerésével, hanem a hagyományos falusi templomforma átíratában tudott egyáltalán megvalósulni. A tanulmány tárgyalásmódszertana miatt nem kívánunk az összkép tekintetében hangsúlyt teremteni a következő rövid kitekintéssel, de meg kell jegyeznünk, hogy az ellehetetlenülő politikai helyzetet a nagy modern templomépítész mester, Árkay Bertalan 1956-ot követő munkássága mutatja leginkább. *Vecsés Szűz Mária szeplőtelen szíve* (1948–1958), *Vecsés Szent Kereszt felmagasztalása* (1960–1962) és *Hernád Szentlélek* (1961) római katolikus temploma – anyagi és (a későbbiekben egyre jelentősebb) politikai viszontagságok miatt egyértelműen kompromisszumot felvállalva – egy Árkayéval jól azonosítható építészeti törekvést, a homlokzati harangfal építészeti invencióját példázzák.

Szalkszentmárton Szent Márton (1957) és *Móricgát Nagyboldogasszony* (1964) római katolikus temploma (27. ábra) Vecsés és Hernád nagyobb méretű épületeinek falusi átíratá, miként *Parádsasvár Szűz Mária neve kápolnája* (1962) is egy torony nélküli forma meghatározása felé tett kísérlet. Meg kell jegyeznünk, hogy maga Árkay Bertalan több esetben is, felismerve az építetői igény „konzervativizmusát”, nem tért el a hagyományos középtornyos templomformától – *Pátroha Páduai Szent Antal* (1960 k.), *Tiszaeszlár Szent Kilián* (1964–1965) temploma, *Újtitkos Syracusai Szűzanya-kápolnája* (1964 k.). Az Árkay-védjegyként tekinthető harangfalas megoldás „típusterve” végül nem vált elfogadottá széles körben, nem terjedt el a korszakban. Ennek oka – megítélésünk szerint – nem a felmutatott alternatíva életképességében (ha tornyot nem szabad építeni, akkor a monumentalitást ezen egyszerű formai eszközzel is el lehetett érni), hanem a hazai tradicionális templomképtől való eltérés, nemkülönben pedig az az építészeti stílusváltás eredményezi, mely a nemzetközi építészeti irányzatokra újra nyitott hazai építészetben már a stíluspluralizmus jegyében új utakat keres, merőben megváltoztatni kívánva a templomformálást.

IV.8. TEMPLOMÉPÍTÉSZETÜK A STÍLUSPLURALIZMUS ÚTJÁN

Nem lenne teljes az ismertetés, ha éppen Árkay Bertalan munkássága kapcsán nem térnénk ki az 1960-as évek elejétől tapasztalható tendenciaváltás igen korai előzményére. Taksony Szent Anna r. k. templomának (1956–1958) létrejötté külön-

leges történeti eseménysorhoz köthető – egy sajátos egyházellenes történelmi közegben kompromisszumoktól mentesen megvalósult ideatervét láthatjuk Árkay Bertalannak. Annak szellemében is igaz e kijelentés, hogy anekdotikusan köztudott: Árkay Győr-kisbácsi Nagyboldogasszony r. k. temploma (1958) ugyancsak ideatervként született, melyet a győri püspöknek ajánlott fel – ami viszont egy hirtelen jött ingatlanátadás kapcsán mégis megvalósulhatott (igaz, torony nélkül), és nagyrészt képviseli azt az elképzelést, mely a „római iskolás” hagyományok beteljesülését mutatja (és ekként egy fentebbi fejezet stíluscsoportjába tartozik). A taksonyi templom azonban az állami reprezentáció magas fokú támogatásával jött létre – vizsgált korszakunkban egyedüli kegyeltként. Az 1804–1816 között megépített elődje a II. világháború idején több találatot is kapott – teljes helyreállítása 1955 karácsonyára valósult csak meg. A kereszt az évforduló után, január 11-én került fel helyére – de másnap a környéket sújtó földrengésben életveszélyesen megrongálódott a templom. Elbontása mellett döntöttek, az önkormányzat telekcserét ajánlott – az új telekre Árkay Bertalan készíthette a terveket (28. ábra). Ismerve az előzőekben nevéhez kapcsolt alkotások kompromisszumokkal és megalkuvásokkal terhes létrejöttét, igen meglepő – liturgikai és építészeti értelemben is előremutató – tervsorozatot készített. Társtervezője a korszak legismertebb műegyetemi statikaprofesszora, Csonka Pál volt, akivel végül (egyres progresszív alaprajzi változatokhoz képest talán túl csendes) elliptikus alaprajzú, lapos kupolával fedett templomteret tervezett. A végső, hagyományosan tengelyes térhasználattal berendezett liturgikus térhez látványos bejáratú motívum kapcsolódik: középen felfutó, orgonasípszerű motívummal felhasított kétpilonos kapuzat vezeti be a hívőket. Alaprajzi rendszere és térformálása első látásra meglehetősen barokkos, mégis absztrakt mérnökesztétikája emeli templom-

28. ábra. Taksony, Szent Anna római katolikus templom
(1956–1958. Építész: Árkay Bertalan. Fotó: Urbán Erzsébet)

29. ábra. Cserépváralja, Munkás Szent József római katolikus templom (1960–1961. Építész: Csaba László. Forrás: a szerzők archívumából)

építészetünkben a taksonyi templomot magaslatokba – méltán vált gyorsan ismertté nemzetközi téren is, éppen kupola-héjszerkezete miatt.⁹⁹

Bodroghalom Szent Kereszt felmagasztalása r. k. temploma (1964) a triangulációs geometria előtérbe helyezésével már egy új korszakot jelöl majd, de legfőképp Csaba László *cserépváraljai Szent József r. k. temploma* (1960–1961) hoz létre az előző időszaktól merőben eltérő megfogalmazással szakrális teret (29. ábra). A templom alapkövét szimbolikusan 1960. május 1-jén, Munkás Szent József ünnepén rakták le – ebből az időtávolságból érezhető ennek többszörösen szimbolikus jelentése. A kalákában épült formabontó épület hívekkel való elfogadtatásában kiemelt szerepe volt a lelkes plébános szerzetesnek, aki nemcsak az építészeti formálás, de a társművészetek vonatkozásában is kellően nyitottnak mutatkozott az újításokra. Az utca tengelyéhez képest ferde tengellyel elhelyezett épület vakolatlan terméskőből készült. Egyedül a templomtömeggel szervesen összeolvadó stilizált harangtorony kapott fehér meszelést. A zömök tornyon elhelyezett filigrán vaskereszt a rusztikus felületek között még hangsúlyosabbá válik. Miközben az épület új formákat alkalmaz (ha akarjuk, a profán építészethez közelítőeket), addig számos hagyományos-ismerős építészeti megoldással bír: a templom bejárata a legalacsonyabb belmagassá-

⁹⁹ Csonka, Paul: Bau einer elliptischen Schalenkuppel in Ungarn. *Die Bautechnik* 36 (1959) 11. 422–423.

gú helyen van – szinte kényszeríti az embert a tiszteletteljes főhajásra –, innen a tér fokozatosan emelkedik az oltárig és ott éri el a legmagasabb pontját. A legtöbb fény az oltárnál lép be a térbe, ott ahol Isten jelenléte a legkoncentráltabb.¹⁰⁰

V. ÖSSZEGZŐ VÁZLAT TEMPLOMÉPÍTÉSZETÜNKNEK A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚT KÖVETŐ KÉT ÉVTIZEDÉRŐL

A bemutatott templomoknak elsősorban nem egyedi építészeti értékük a fontos, hanem reprezentálni kívánják, hogy a kommunista diktatúra időszakában is folytonosságában létezett az egyházi építészet. Az emlékananyag vizsgálatával megállapítható, hogy a II. világháború utáni időszakban sokkal nagyobb szerep jutott a helyi építészek regionális tevékenységének. A tervezők sokkal intenzívebb kapcsolatban álltak a hívekkel és a papokkal. Legtöbbször saját szülőföldjük templomainak tervezésében, építésében vettek részt. Országosan közismert templomépítészeti életművek kialakulása éppen emiatt nem jellemző a korszakra, talán csak Árkay Bertalan neve merül fel több régióban.

A korábbi bizonytalan adatolásokhoz képest lényegesen pontosabban sikerült a kutatás jelen fázisában építészeti is értéket képviselő templomok megépülésének datálása, mellyel a második világháború utáni hazai templomépítészet 1945–1964 közötti időszakáról gazdagabb képet formálhatunk. Sokszor maguk a gyülekezetek sincsenek tudatában templomuk építészeti jelentőségének – így az adatolások a kevés szakirodalmi és adott esetekben nem épp tudományos pontosságú munka helyett inkább a helyszíni vizsgálatokra hangsúlyt helyezve, a közösség írott emlékeire és élő emlékezetére hagyatkozva pontosították a bizonytalan adatokat. A helyszíni épületfelvételezések a rejtett értékeket is feltárták, az építészeti megoldások fotó és rajzi dokumentálása további párhuzamosságok feltárását biztosítja. A bővülő emlékkör feltárása nem lehet teljesen egyenletes, de a többéves, építészhallgatók bevonásával zajló kutatás a kulcsemlékeket már dokumentálta, a legjelentősebb építőmesterek „szellemi hagyatékát” rendezte. A legtöbb kis településen a helyi pallérok, plébánosok irányutatásai alapján, sokszor ismeretlen mesterek keze nyomán épült templomok vagy éppen az átalakításokkal létrejött „szükségkápolnák” építészeti kvalitása az általános építőipari állapotoknak megfelelően szerény minőségű volt, néhol azonban az áldozatkész aktív plébánosnak köszönhetően magasabb építészeti színvonalat képviselő épületek is létrejöttek, ha megfelelő tudással rendelkező mérnökember

¹⁰⁰ Stílusában a templom több esztétikai elemében is rokonságot mutat a skandináv építészet korabeli nagyszerű szakrális tereivel – építésként meg kell említeni a fénykezelés kapcsán Erik Bryggman turkui templomát (1941). A templom igazi szépsége a részletek összhangjából adódik: az egyszerű elemi formálású oltárasztal és padok, a falazott keresztútjel lámpással, a saját tervezésű lámpatestek. Fontos volt a minőségi művészeti alkotások jelenléte is: a tabernákulumot Kondor Béla készítette, a félbevágott fatörzsből készített korpusz Somogyi József alkotása. Az ökeresztény jelképek, a tiszta kompozíciók és a katakombafestészet világos színei, formái a falusi hívők mindennapi kultúrájának nehezen befogadhatók voltak. A műalkotásokat lecserélték, illetve átfestették. Végül műemlékvédelmi segítséggel helyreállították azokat és elszállították mindet Cserépváraljáról.

által tervezett és gondosan irányított építkezés valósulhatott meg. A közösség építő akaratával létrejött templomok még napjainkban is e települések identitását meghatározó emlékek közé tartoznak – függetlenül attól, hogy építészetileg mennyire tudtak magas minőségben készülni.

Az 1945-öt követő két évtizedben egyes építési típusok változó intenzitással jelentek meg. A háborús sérülések helyreállítása volt az elsődleges feladat, de ezzel párhuzamosan sok új templom is épült az első évtizedben. 1948–1950-ig nagyon sok helyreállítás – vagy éppen ezt kiegészítve –, bővítés valósult meg az egyházközségek erejéből és az egyházmegyéék támogatásával, annak ellenére, hogy az egyházak létbiztonságát adó földtulajdont államosították 1945-ben. Az iskolák 1948-as államosítása az egyházak közéleti szerepének ellehetetlenítése felé tett első lépés volt (melyet a hitéleti szervezetek működésének betiltása, majd a szerzetesrendek működésének megvonása követett). Az 1949-ben megindult, egyházi személyek elleni atrocitások egyértelművé tették: az állam a vallásosság eltörlését tűzte ki célul. Az egyházi személyek igyekeztek ennek ellenállni: az iskolák elvételére gyors ütemben megindultak az (esetleg már régebb óta tervezett) templomépítkezések, jellemzően 1–2 év alatt megépítve és felszentelve azokat. Ha az építés két évnél tovább húzódott, akkor az 1951-ben megalakult Állami Egyházügyi Hivatal már hatalmi eszközökkel igyekezett akadályozni a befejezést. De a kutatásunk által feltárt (vizsgált korszakunkba eső) közel 120 építkezés mintegy háromnegyede befejeződött az 1950-es évek elejére. Az erősödő politikai elnyomás az egyházakat defenzívvá tette, az 1956-os forradalmi eseményekig kevés építkezés (az is legfőképp vidéken) valósult meg. Mindez a „megrendelői oldalt” sújtó intézkedésekkel is magyarázható: a mezőgazdaság 1950-ben meginduló kollektivizálása a vallásos élet társadalmi bázisát jelentő, a helyi közösségek működését alapjaiban meghatározó nagy-, közép- majd kiscgazda réteg felszámolását, állami kontroll alá vonását jelentette, a még fennmaradt építetetői anyagi háttér megszüntetését eredményezve. A Kádár-korszak első éveiben tapasztalható viszonylagos enyhülésnek köszönhetően (már kisebb intenzitással) újabb templomépítések kezdődtek, de a társadalmi bázist érő, a vallásosságot személyi demenciának beállító politika meghozta eredményét: a meredeken csökkenő tendenciát mutató hitélet miatt csak mintegy negyedszáz templom épült ekkor. Az államhatalom megszilárdulása a legdurvább egyházüldözést hozta az 1960-as évek elején, ezzel gyakorlatilag – ha el nem is tudta törölni, de – megtörte a vallásosságot. Az 1960-as évek első negyedétől az állam – valójában – teljes irányítása alá vonta az egyházakat, az építkezések csak teljes felügyelettel és politikai jóakarattal valósulhattak meg.

A társadalom- és egyháztörténészek által már alaposan feltárt korszak legfőbb periódushatárai (mint látjuk, kevésbé tagoltan, de valóságosan) megmutatkoznak templomépítészettünkben is. Az egyház társadalmi, közéleti, szociális és kulturális szerepének visszaszorultával a templomépítkezések száma csökken – mely egyenesen arányos a közösséget alkotó hívők számának csökkenésével. Mint látható, az állam nemtelen eszközökkel végrehajtott szekularizációja (egy generáció alatt) elérte célját – ez közel egybeesik a hitélet megváltozásával a komplexen vallásellenes környezetben.

Építészettörténészként ugyanakkor a folyamatok pozitív hozadékát is ki kell emelnünk. Az újonnan létrejött templomokon a két világháború közötti templomépítészet több irányzata is visszaköszön, megoldásaikban – a modern formajegyektől a „római iskola” visszafogottabb formaképzéséig, az egyedi hatású miszticizmus felé közelítő és a falusi templomépítészetre átültetni kívánt korszerű elemek megjelenéséig – igen összetett stiláris kép mutatkozik. Míg modern formajegyekkel az '56 után épült templomoknál ritkán találkozunk, a középtornyos falusi templomminta egyenletes megújulása az 1960-as években éri el fordulópontját. Azonban addigra olyan kevés templom épül már, hogy áttörő változásokat nem hoznak e fejlemények. Az egyedi utakat megjelenítő, kivételes kvalitású épületeket ugyancsak az első évtized periódusában találjuk meg, ez egyként igaz a historizáló és történelmi idézetekkel szimbolikusan azonosuló példákra is.

Az 1945–1964 közötti hazai templomépítészetet bemutató áttekintésünkben alapvetően építész-alkotói megközelítést alkalmaztunk. A kevésbé ismert, kutatásunkkal talán elsőként publikált építészek munkái néha szélsőségesen a modern, de jellemzően a korszerű és a hagyományos megoldások között nivelláló alkotások. Ezen alkotói magatartások – legfőképp a modern templomok esetében – hűen tükrözik hazai építészettünk fejlődését is: a '45 utáni időszak a két világháború közötti korszerű formai és szerkezeti megoldásokkal dolgozó építészeink természetes folytonosságú terepe, legyen szó haladőbb szemléletű építőművészi munkákról vagy helyi pallérok korrekt mestermunkájáról. A szocreál „divatja” nem érintette templomépítészettünket, a kisszámú, ekkor megvalósult példa tévesen azonosított e stílussal, valójában az 1940-es évek igen széles skálán mozgó stiláris jegyeiből építkeztek még az 1950-es évek közepén is. Az '56 utáni építkezések pedig – egyes igen különleges kvalitású templomok kivételével – már valójában erőtlenül igyekeznek a hagyományos falusi középtornyos templomminta és a modernebb szemléletű stílusirányzatok megújítására. Az 1960-as évek a stíluspluralizmus jegyében a templomépítészetben is az „újra-modern”-nek köszönhető megújulást hozza. Egy teljesen új korszak kezdődik templomépítészettünkben építészettörténeti megítélésben – ami egybeesik az egyházak üldöztetésének nyugvópontra jutásával, helyzetük normalizálódásával, a politikai nyitás és békülékenység időszakának beköszöntével.

Az 1963–1964-es évek számos viszonylatban fordulópontot jelentenek tehát templomépítészettünkben. A II. világháborútól eddig terjedő időszak nem teoretikusan véghezvitt fejlődés, hanem a megmaradásért folytatott küzdelemben megvalósuló, árnyalt tendenciaátmenet. Értékelésünkkel rámutattunk, hogy a két világháború közötti építészettünkben megfogalmazást nyert irányzatok továbbéléseként értékelhetjük az 1945-öt követő két évtizedet, mely még az egyházellenes diktatórikus hatalom időszakában is jelentős számú épülettel gazdagította 20. századi templomépítészettünket.

VÁLOGATOTT IRODALOMJEGYZÉK

- Baku, Eszter: L'influenza del Novecento italiano nell'architettura ungherese tra le due guerre mondiali. *Thema: Rivista dei beni culturali ecclesiastici* Paper 2014.11.08 <<http://www.thema.es/en/linfluenza-novecento-italiano-nellarchitettura-ungherese-guerre-mondiali/>> (Utolsó megtekintés: 2015. 12. 15.)
- Baku, Eszter: Tradition and Liturgy: Centralising Tendencies of Lutheran Church Architecture in Hungary during the Interwar Period. *Periodica Politechnica Architecture* 44 (2013) 1. 1–8.
- Baku Eszter: Weichinger Károly és a pécsi Pálos templom és kolostor építéstörténete. In: Sarbak Gábor (szerk.): *Pálosaink és Pécs*. Szent István Társulat, Budapest 2016. 133–156.
- Baku, Eszter – Vető, Dániel: Centralised spaces in Hungarian Church Architecture between the World Wars: Historical and Structural Survey of the Dome of Ottokár Prohászka Memorial Church. *Periodica Polytechnica Civil Engineering* 57 (2013) 2. 211–222.
- Balló István: A Magyar Népköztársaság egyházpolitikája. *Filozófiai Közlemények* 1 (1968) 14–16.
- Balogh Margit: Állam, egyházak, vallásgyakorlás Magyarországon 1790–2005. 2. köt. 1944–2005. História–MTA Történettudományi Intézete, Budapest 2005.
- Balogh, Margit: Diplomatic Missions of the Holy See in Hungary and East-Central Europe after the Second World War. *Central European Papers* 2 (2014) 1. 88–114.
- Balogh Margit: „Isten szabad ege alatt” – az egyházak Magyarországon 1945 és 1948 között. In: Balogh Margit (szerk.): *Felekezetek, egyházpolitika, identitás Magyarországon és Szlovákiában 1945 után*. Kossuth Kiadó, Budapest 2008.
- Bereczky Kálmán: Egy elfelejtett templomtervező. Szeghalmy Bálint élete és életműve. *Országépítő* 6 (1995) 2. 84–85.
- Blum, Paul Richard: The Catholic Church in Hungary: a Case of Remodernisation? *Religion, State & Society* 27 (1999) 3–4. 315–326.
- Bozsóky Pál Gerő – Lukács László: *Az elnyomatásból a szabadságba*. Vigilia Kiadó, Budapest 2005.
- Crippa, Maria Antonietta: Romano Guardini y Marie-Alain Couturier – Los orígenes de la arquitectura y del arte para la liturgia católica en el signo XX / Romano Guardini & Marie-Alain Couturier – The sources of architecture and art for the 20th century Catholic liturgy. In: Fernandez-Cobián, Esteban (ed.): *Arquitecturas de lo sagrado – Memoria y proyecto*. Netbiblo, Oleiros 2009. 178–205.
- Csáki Tamás: Modernitás, monumentalitás, liturgikus reform. Árkay Aladár és Bertalan templomai, templomtervei 1930 körül. *Utóirat – Post Scriptum (A Régi – új Magyar Építőművészet melléklete)* 8 (2008) 5. 37–41.
- Csonka, Paul: Bau einer elliptischen Schalenkuppel in Ungarn. *Die Bautechnik* 36 (1959) 11. 422–423.
- Dóczi Erika: „Míg kövekből templomot emelnek, kövekként maguk is templommá épüljenek...” – Szakrális építészet Magyarországon 1945–1989. *Utóirat – Post Scriptum* 8 (2008) 5. 47–51.
- Fischer József et al.: Az építészet háború utáni feladatai Magyarországon. *Tér és Forma* 11 (1944–45) 158–159.
- Ferkai András: Építészet a második világháború után. In: Sisa József – Dora Wiebenson (eds.): *Magyarország építészetének története*. Vince Kiadó, Budapest 1998. 305–329.
- Fiamová, Martina – Jakubčín, Pavol (eds.): *Prenasledovanie cirkví v komunistických štátoch strednej a východnej Európy* [Persecution of Churches in the Communist Countries in Central and Eastern Europe] Ústav Pamäti Národa, Bratislava 2010.
- Gábor Eszter: A Római iskola építészete. *Művészet* 18 (1977) 12. 11–15.
- Gárdonyi Máté: Túlélés – együttműködés – ellenállás. A katolikus egyház stratégiái a „népi demokráciákban”. In: Bánkúti Gábor – Gyarmati György (szerk.): *Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéből*. Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára – H'armattan Kiadó, Budapest 2010. 31–42.
- Garai Gréta: *A közösség centrumában – Magyar katolikus templomépítészet 1970–1986 között*. TDK kézirat, Budapest 2015.
- Gergely Jenő: *A katolikus egyház Magyarországon 1944–1971*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1985.

- Hadik András – Pusztai László – Ritoók Pál (szerk.): *Kismarty-Lechner Jenő (1878–1962), Kismarty-Lechner Loránd (1883–1963)*. Az OMF Magyar Építészeti Múzeumának és a BTM Kiscelli Múzeumának kiállítása, Budapest 1990–1991.
- Hartmann Gergely: *Templomaink tegnap és ma – Győr-Moson-Sopron Megye templomépítészete 1897–2014*. Győr-Moson-Sopron Megyei Építész Kamara, Győr 2016.
- Jajczay János: *Mai magyar egyházművészet*. Révai, Budapest 1938.
- Katona, Vilmos – Vukoszávlyev, Zorán: Modern Tradition and Liturgy: The Ways of Modernism in Hungarian Church Architecture in 20th Century. *Architektúra & Urbanizmus* 66 (2012) 1–2. 2–23.
- Köbel Szilvia: „*Oszd meg és uralkodj!*” Az állam és az egyházak politikai, jogi és igazgatási kapcsolatai Magyarországon 1945–1989 között. Rejtjel Kiadó, Budapest 2005.
- Köpeczi Bócz Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége*. Akadémiai Kiadó, Budapest 2004.
- Krähling, János (et.al.): Architectural drawing and education – Principles to the evaluation of the historic plan collection at Budapest University of Technology and Economics. *Architectura Hungariae* 14 (2015) 1. 7–18.
- Krahling János – Baku Eszter (szerk.): *Építészettörténeti rajztár 1. – A BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszékének rajzgyűjteménye*. BME Építészettörténeti és Műemléki Tanszék, Budapest 2014.
- Ladányi Sándor (szerk.): *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956–1957-es esztendőben törtétekhez*. Kálvin Kiadó, Budapest 2006.
- Lantos Edit: Három-négy egyszerű pasztellszín. – A II. Vatikáni Zsinat liturgikus rendelkezéseinek hatása a templomokra és a templomba járókra. *Utóirat – Post Scriptum* 8 (2008) 5. 42–46.
- Lantos Edit: Római katolikus templomépítészet Magyarországon 1945 után. – Az 1945 és 1957 közötti időszak. *Művészettörténeti Értesítő* 58 (2009) 2. 223–244.
- Levárdy Ferenc (et.al.): *Egyházi épületek és műtárgyak gondozása*. Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, Budapest 1971.
- Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára* iratanyaga (XIX-A-21-c 38. dob. 111. *Churches built since 1945*; XIX-A-21-c 38. dob. 111. *Egyezmény*. 1948; XXVIII-M-3, 1950–1976; XIX-A-21-c 38. dob. 110. *A római katolikus egyházzal kötött megállapodás*. 1950. augusztus 30.; XIX-A-21-c 4. dob. 17. Olt Károly: *Az állam és az egyház viszonya*. (1961. augusztus 26-án Balatonbogláron tartott előadás szövege.); M-KS-288-22 1958. 002/4).
- Nagy Mihály Zoltán – Zombori István (szerk.): *Állam és egyház kapcsolata Kelet-Közép-Európában 1945–1989 között. – Intézmények és módszerek*. METEM Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány, Budapest 2014.
- Pamer Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*. Műszaki Kiadó, Budapest 1986.
- P. Szűcs Julianna: *A Római Iskola*. Corvina, Budapest 1987.
- Rév Ilona: *Templomépítészettünk ma*. Corvina Kiadó, Budapest 1987.
- Sándy Gyula: *Hogyan lettem és hogyan voltam én templom-építő, tervező és művezető építész*. (Lapis Angularis VI. Források a Magyar Építészeti Múzeum gyűjteményéből.) Magyar Építészeti Múzeum, Budapest 2005.
- Sisa József – Dora Wiebenson (szerk.): *Magyarország építészetének története*. Vince Kiadó, Budapest 1998.
- Somogyi Antal: *A modern katolikus művészet*. Dom Kiadás, Budapest 1933.
- Somogyi Antal: *Vallás és modern művészet*. Szent István Társulat, Budapest 1927.
- Stan, Lavinia – Turcescu, Lucian: Church and state under real socialism. In: Jouannet, Emmanuelle – Motoc, Iulia (eds.): *Les doctrines internationalistes durant les années du communisme en Europe – Internationalist doctrines during the years of real communism in Europe*. (Collection de l'umr de droit comparé de Paris Vol. 27.) Société de Législation Comparée, Paris 2012. 75–96.
- Urbán Erzsébet – Vukoszávlyev Zorán: Árkay Bertalan templomépítészete a második világháború után. *Architectura Hungariae* 15 (2016) 1. 7–42.
- Völgyesi Zoltán: A kommunista egyházpolitika szakaszai Magyarországon 1948-tól 1964-ig. *Mediárium: Társadalom – egyház – kommunikáció* 5 (2011) 4. 25–34.

Vukoszávlyev, Zorán: Church at The Border – Church Architecture in Hungary from the start of 20th Century. In: Della Longa, Giorgio – Marchesi, Antonio – Zahner, Walter (eds.): *Arte Architettura Liturgia Esperienze internazionali a confronto 6: Atti dell'8° Convegno Internazionale Venezia 21 e 22 ottobre 2010*. Alcion Edizioni, Venezia 2014. 17–41.

Vukoszávlyev, Zorán: Perception of Latin America's church architecture in the time of II Vatican Council – Studies from East-Central Europe: La percepción de la arquitectura eclesial latinoamericana en la época del Concilio Vaticano II. – Estudios desde la Europa centro-oriental. *Actas del Congreso Internacional de Arquitectura Religiosa Contemporánea IV*. (2015) Paper Borrador 01-6.

www.szakralis.hu

www.egyhaziépiteszet.wordpress.com

HUNGARIAN CHURCH ARCHITECTURE 1945–1964

Survey about the architectural continuity established by the artistical evaluation

Summary

Hungarian architectural historical appraisements have not dealt extensively with the issue of the post war church architecture. The exhaustive assessment of the whole heritage has not done yet, and also the outline of the critical architectural historical writing is not completed in the topic till now. This is not surprising, as it was a summarizing axiom that after the 1948 political turn-round churches cannot be built in the country for 40 years, and the exceptional cases were just the aims of the political propaganda. This supposition was already queried by the social and Church historical researches in the years of the political turn (1989), but the last 25 years disquisitions wrote over just partly these early statements. Overall research based on style critical assessments has not done yet.

The changes of our church architecture after the World War II is usually examined by the continuity of the modern architecture – this method can be followed in the effect of the progressive modern church architecture in the examined period. The authorial and style critical approach in the research gives a more complex and varied picture: not only the survival of the modern can be identified but also the synthetic processes appear along the traditional styles in the values of the architectural history. The anticlerical medium, basically caused by the quick political and social changes, was in evidence after the WWII. Our analysis considers the most dynamic, first two decades of these ensuing years from the 40 years socialist period. The assessment of our national church architecture between 1945–1964 shows us a well confiable period in their tendencies. It seems that the natural turning point is the political-social change after the revolution in 1956, but the situation of the churches and the questions of the religiousness reach an acceptable status just a decade later. The style critical definable boundary bring a turn in our church architecture – we prove this period boundary with an architectural authorial approaching assessment, and the architectural typological survey of the whole building heritage also confirms our periodization.

Keywords: church architecture, modernism, tradition, stylistic evaluation, reformation

